

Andor Csaba

Madách Imre és Veres Pálné

A könyv bármilyen sokszorosítása (beleértve az egyes részeket, azok fordítását, adaptálását stb.) megengedett. A szerző megtiszteltetésnek tekinti, ha könyvét sokszorosításra méltatják

Készült 1998-ban. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 963 85734 3 0
ISSN 1219-4042

Madách Könyvtár – Új folyam 10.

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. I. Madách Szimpózium (1995)
2. II. Madách Szimpózium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)
5. III. Madách Szimpózium (1996)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei (1997)
8. IV. Madách Szimpózium (1997)
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből (1998)

Andor Csaba

Madách Imre és Veres Pálné

**A Vanyarci Önkormányzat és a Madách
Irodalmi Társaság közös kiadása
Vanyarc—Budapest
1998**

ELŐSZÓ

Sorozatunk újabb kötete egyúttal újabb láncszeme annak a részsorozatnak, amelynek darabjai – a nyitó kötethez, a *Fráter Erzsébet emlékezete* első részéhez hasonlóan – Madách szerelmeiről szólnak.

A terjedelem ezúttal jócskán elmarad az említett kötetétől. Igaz, Veres Pálnéről legalább egy nagyságrenddel több egykorú információ áll rendelkezésünkre (jobbára persze tevékenységének fő időszakából, vagyis a Madách halálát követő évtizedekből), mint Fráter Erzsébetről, ám olyan információkban, amelyek Madáchcsal is kapcsolatosak lennének, egyáltalán nem bővelkedünk.

A tanulmány eredetileg az 1994-es Madách Pályázatra készült, azaz a nem titkolt céllal, hogy Veres Pálné halálának 100. évfordulóján megjelenjék.

TARTALOM

MADÁCH IMRE ÉS VERES PÁLNÉ	9
Veres Szilárda emlékei	12
Madách versei	15
Veres Pálné szerelmei	17
„Erős mint a halál”	20
Madách művei Veres Pálné hagyatékában	23
A szerelem „vége”	25
Egy verscím anatómiája	26
Összefoglalás	28
Jegyzetek	30
FÜGGELÉK	33
MADÁCH VERSEI VERES PÁLNÉHOZ	35
Kérelem egy nőhöz	36
Ne légy közömbös	37
Rád emlékezem	38
Válaszúl	40
Merengés (I. változat)	42
Merengés (II. változat)	45
Május 24 ^{én}	48
Ömlengés	52
Hozzá	54
Még egy szó hozzá	55
A rab virágaihoz	58
Önmegtágadás	62
Atlas	63
Egy nevelő (I. változat)	64
Egy nevelő (II. változat)	65
MADÁCH KÉPREJTVÉNYÉNEK PISZKOZATA ÉS TISZTÁZATA	67
VERES PÁLNÉ KÉT BEFEJEZETLEN LEVÉLFOGALMAZVÁNYA	71

MADÁCH IMRE ÉS VERES PÁLNÉ

Nógrád megye két nagy szülöttjének kapcsolatát mindig érintőlegesen tárgyalták a hosszabb-rövidebb tanulmányok csakúgy, mint a nagy-monográfiák. Jellemző, hogy még a témában külön „könyv” megjelentetésére vállalkozó Visnyovszky Rezsőnek sem volt túl sok mondandója; mindössze egy ívnyi önálló kiadványban le tudta írni mindazt, amit Madách Imre és a Veres család kapcsolatáról sikerült megtudnia, jóllehet e családi reláció nem elhanyagolható részét tette ki a farádi Veres család egy másik tagjához, Veres Gyulához fűződő viszonya a költőnek.¹

Pedig a jelek szerint a Beniczky Herminnel való kapcsolat sok éven át tarthatott. Az biztos, hogy 1852-ben már igen jó viszonyban voltak, s Madách haláláig nem is szakadt meg a kapcsolatuk.

Érdekes, hogy ennek ellenére semmiféle pletyka nem fűződött ehhez a viszonyhoz. Ezt többek között abból sejthetjük, hogy a pletykák iránt oly fogékony Mikszáth Kálmán sem terjesztett róluk semmi ilyesmit. Pedig, ha jobban belegondolt volna Madáchnak abba a képzeletvilágra, amelyet ő fejtett meg s tett közzé, akkor különösnek kellett volna tartania a levél szövegét.² Madách ugyanis Heine verseit küldte el Veres Pálnénak, s aligha lehetett kétséges, hogy miféle verseket, hiszen levelében megjegyezte, hogy a második kötet Szilárda kisasszonynak (Veres Pálné lányának) nem való.

E sorok írója is meglepődött tehát, amikor néhány éve T. Pataki László megkérdezte tőle: mit gondol Madách Imre és Veres Pálné kapcsolatáról, lehetségesnek tartja-e, hogy szerelmi viszony volt közöttük. 1990-ben erre a kérdésre félig kitérően, félig elutasítóan feleltem.

A Madách-kutatók közül jószerivel Palágyi Menyhért volt az egyetlen, aki feltette magában – sőt, nem is csak magában! – a kérdést: miért is járt Madách oly sűrűn Vanyarcra? A viszonylag távoli rokoni kapcsolat erre igazán nem ad magyarázatot. Palágyi különben igen logikusan azt feltételezte, hogy inkább a hölgy lánya, az 1841-ben született Szilárda kisasszony lehetett az oka a sűrű látogatások-

nak. Hiszen az 1815 decemberében született Beniczky Hermin jó hét évvel idősebb volt a költőnél, aki többnyire fiatalabb lányok társaságát kereste. (Lónyay Etelka egy évvel, Matkovich Ida vagy Fráter Erzsébet több mint négy évvel volt fiatalabb nála; élete végén még fiatalabbakat választott: Karolina, Borbála vagy de la Motte Rozália 10–15 évvel volt fiatalabb.) Palágyi így írt erről: „Házassága fölbonlása után a nemes és emelkedett szellemű nőtársaság után való vágy a költőt rendszerint Vanyarcra vitte. Itt aztán megjelenése, bármily gyakori is, mindig ünnep volt úgy Veresné, mint szépsége és szelleme által egyaránt kiváló serdülő lánya, Szilárda számára.

A női szépség iránt olyannyira fogékony Madách Imréről nem tudtam föltételezni, hogy a bájos Szilárda iránt gyengéd érdeklődést ne tanúsított volna. Rudnay Józsefné Veres Szilárda úrnő a Madáchról való beszélgetéseinkben kezdetben e tárgyat semmiképp sem óhajtott érinteni, később azonban az életrajzi teljesség célját ő is előmozdítani akarván, terjedelmes, érdekes levelet volt kegyes hozzám intézni, melyből az ide tartozókat ide iktatom:

»Azon erős meggyőződésben vagyok, hogy 1854. óta az egyetlen baráti kör a vanyarci volt, melyben Madáchot teljesen megértették, hol lelkének röpte mindig csak a magas felé irányult, s hogy az idealizmustól áthatott erős női lélek (édesanyámat értem), a feleség és anya eszményképe sugallhatta neki azon szavakat, melyekkel oly gyönyörűen festi a női hivatás magasztos voltát...«³

Veres Szilárda tehát maga is úgy ítélte meg, hogy inkább szüleinek szólhatott a költő látogatása, mintsem neki, bár Palágyi ilyen irányú sugallata nyomán az utóbbi lehetőséget sem zárta ki. Az esetet kívülállóként sem könnyű megítélni, hiszen Szilárda visszaemlékezése szerint 1854 vagy 1855 nyarán, vagyis házasságának felbonlása idején időzött hosszabban Madách Vanyarcon, ám ekkor még oly fiatal volt a hölgy, hogy komoly vonzalmat aligha érezhetett iránta. Néhány évvel később már sokkal inkább szó lehetett ilyen motívumról is. „Fülemben csengtek Palágyi úr ama szavai, hogy félre kell tenni minden szerénységet, s szavainak ezen nyomása alatt eszembe jutottak Szontagh Pálnak (a múlt télen történt egy találkozásunk alkalmával) hozzám intézett eme szavai: »Emlékszel arra, midőn a ludá-

nyi kis fogadóban Madách Imrével oly kedélyes estét töltöttünk el!« ezután elmagyarázta a társaság többi tagjának ezen est történetét. Engem ugyanis szüleim mint 16 éves leányt egy losonci bábra vittek. Madách I. Szontagh Pállal Sztregováról Szécsény felé utaztak, és az úton szembejövő fogatunkat megismerték, megállították, s néhány percnyi beszélgetés után elváltunk, mindegyik fél ellenkező irányban folytatván útját. Alig voltunk fél órája Ludányban, midőn ők is oda visszaérkeztek. Szontagh Pál ennek magyarázatául azt adta, hogy ez Madách részéről az *én* kedvemért történt, mert élénken érdeklődött irántam.”⁴ Ha úgy is volt az eset, miként Szontagh évtizedek múltán előadta, még akkor sem bizonyos, hogy valóban Szilárdával kívánta az estét tölteni Madách, s nem inkább Veres Pálnéval. Nem zárhatjuk ki ugyanis annak a lehetőségét, hogy ebbe a titokba sem kívánta beavatni még legjobb barátját sem. (Szontagh semmi érdemi információt nem tudott adni a Madách életét kutatóknak pl. barátja bebörtönzéséről. Léteztek tehát olyan egészen intim témák, amelyekről Szontagh sem tudott.) A zárkózottságra több oka is lehetett, hogy csak a legegyszerűbbet említsem ezek közül: lehet, hogy ígéretet tett Veres Pálnénak arra, hogy senkinek sem szól iránta érzett vonzalmáról. Egyébként: Szilárda még kisgyermek volt, amikor Veres Pál családjával már igen jó volt a kapcsolata a költőnek (gondoljunk csak arra, hogy 1852-ben meglátogatták őt a pozsonyi Vízikaszárnyában), majd 1860 végén férjhez ment, gyermeke is született,⁵ s Madách még ezidőtájt is meg-megfordult a vanyarci kastélyban. Igaz, a legutóbbi időkben felmerült, hogy Váchartyánban is járt (Veres Szilárda ott élt férjével, majd évtizedek múltán, halála előtt odaköltözött Veres Pálné is), de mert erre nézve semmi bizonyítékot nem közölt a tézis megfogalmazója, ezért Szilárdával való kapcsolatát korai lenne még elemezni.⁶

Fordítsuk inkább figyelmünket arra, amit bizonyosan tudunk: az életrajzok alapján feltárható kapcsolatra, kiegészítve mindazzal, amit Madách mond el a költeményeiben.

VERES SZILÁRDA EMLÉKEI

Néhány évvel a honi nőképzés kezdeményezőjének halála után, 1902-ben jelent meg az első (és sajnos mindmáig egyetlen) nagymonográfia Veres Pálné életéről és életművéről.⁷ Mivel hagyatékát elpusztították (a váchartyáni kastélyt a háború után feldúlták, kifosztották), így nincs sok remény arra, hogy valaha is előkerülnek olyan írások, amelyek részletesebb, árnyaltabb kép megrajzolását lehetővé tennék.⁸

A kötetből megtudhatjuk, hogy pl. Humboldt *Kosmos* c. művét Madách ajánlotta Veres Pálnénak elolvasásra, ami két okból is érdekes. Egyrészt azért, mert ezek szerint nemcsak költői, hanem tudományos műveket is a figyelmébe ajánlott a hölgynek, ilymódon segítve önképzését, másrészt azért, mert nyilván maga Madách is fontos műnek tarthatta a *Kosmost*. (Ehhez mérten meglepő, hogy Palágyi figyelem felhívó észrevételei ellenére, érdemben senki sem vizsgálta még eddig: milyen hatással lehetett a munka Madáchra.) A „szoros barátság”, ahogyan Szilárda utal a kapcsolatukra, állítólag a 40-es évek végén kezdődött, s ami még érdekesebb: a szerző rögtön hozzászól: „Szontagh Pállal együtt nagyon gyakori látogatója volt a vanyarci kastélynak...”⁹ Madách tehát rendszerint barátjával együtt látogatta Veres Pálnét. Ezt több más közlés is megerősíti. Így a már említett eset, amikor Szontaghgal együtt fordult vissza a ludányi fogadóhoz, de *Az ember tragédiája* címének megszületése is. Ezt így beszélt el Voinovich: „Szontagh Pál többször emlegette azt az anekdota-ízű esetet, hogy midőn egy alkalommal Vörös Pálné vanyarci taván csónakáztak, Madách kiszálltában megbotlott, s összesározta fehér vászon nadrágját, a min módfelett bosszankodott. Szontagh nevetve évődött vele: ‘Lám, az ember tragédiája!’ Haza mentükben mondta volna el aztán neki Madách, hogy egy nagy művön dolgozik, melynek keresve sem található jobb címet annál, mi Szontagh száján kiszaladt.”¹⁰ Kétségkívül van valami védekezésszerű Veres Szilárda megjegyzésében, de talán méginkább Madách magatartásában. Mintha valamiért nem illett volna a költőnek magányosan mennie Vanyarcra. Az életrajzírók néha más módon is „csúszattak”; megle-

het maga Madách szolgáltatott okot erre. Tény, hogy semmi okunk sincs föltételezni, hogy Veres Pálhoz szorosabb kapcsolat fűzte volna őt, a házaspár lánya iránt pedig csakis élete vége felé érezhetett vonzalmat, mindazonáltal a biográfusok előszeretettel írják le úgy a vanyarci utakat, mint amelyek a Veres-családnak szóltak. Ám ha feltételezzük, hogy a költőt komoly vonzalom fűzte a vanyarci kastély úrnőjéhez, míg annak urával a pusztai ismeretségen túl semmilyen kapcsolata nem volt, úgy egyenesen kínos lehetett minden olyan látogatás, amelyre egyedül kellett sort kerítenie. Arról már nem is szólva, hogy a közös látogatások alkalmával jobb esélye lehetett arra is, hogy a számára kedves személlyel elbeszélgessen, esetleg kettesben maradjon anélkül, hogy a helyzet félreértésre adott volna okot (egy ilyen nagyobb társaságon belüli „kettesben maradás” esetét meséli el a *Május 24-én* c. vers).

Ugyancsak a nagymonográfiában tették közzé a szerkesztők Veres Pálné naplójának néhány részletét is. Ezek között találjuk 1854. március 30-i keltezéssel a következő bejegyzést: „Abends las ich wieder; übrigens war meine Phantasie viel beschäftigt wegen eines Freundes, der Heute sein Urtheil zu Pesth hören soll, dessen Schicksal Freiheit oder Gefangenschaft, von diesem Machtsprüche abhängt. Gebe Gott, er werde frei!!!”¹¹ (Este ismét olvastam; egyébként képzeletem sokat foglalkozik egy barát sorsával, kire ma ítéletet mondanak Pesten, kinek sorsa: szabadság vagy börtön, e hatalom szavától függ. Adja Isten, hogy szabaddá legyen!!!) A naplóiírónak tehát tudomása volt róla, hogy a „barátnak” (a fordítások Veres Szilárd nyomán következetesen „barátunk”-at említenek, holott a német szöveg nyitva hagyja a kérdést: a családnak vagy a naplóiírónak a barátjáról van-e szó) 1854 március végén Pestre kellett utaznia, ahol valóban március 30-án hirdettek ítéletet az ügyében. Elgondolkodtató Veres Pálné jólértesültsége. Miközben az alsósztrégovai katolikus pap, Gaál Ignác levelet küldött a szalatnyai kasznárnak (Madách Károly ott élő menyasszonyát, Csernyus Emmát megnyugtató), amelyből kiderül: tud Madách és Bory idéző leveléről, de fogalma sincs róla, miért idézték be őket Pestre,¹² addig a naplóiíró tudja, hogy ítéletet mondanak aznap. Hacsak nem tételezzük fel, hogy intelligenciája

messze meghaladta környezetét (beleértve Madách Imrét is), s kitálta az idézés okát, úgy azt kell gondolnunk: a költő még közvetlen környezetével szemben is tartózkodóbb volt, mint Veres Pálnéval szemben; tudta, hogy miért idézték őt Pestre, de míg közvetlen környezetének is csak az idézés tényéről számolt be, addig Veres Pálné-nak annak okát is elárulta.

A végére hagytam azt az anekdotát, amelynek – mint látni fogjuk – döntő jelentősége van kapcsolatuk megítélése szempontjából. Az árthatatlannak látszó történet a Veres-házaspár pozsonyi látogatását meséli el; 1852 őszén ugyanis meglátogatták az ott raboskodó költőt. „Pozsony utczáin a fogház felé haladva, látták, hogy egy magasföldszint nyitott ablakában, fiatal hölgy öntözgette virágait. Veres Pálné gyengéd lelkében – amint meglátta a virágokat – rögtön feltámadt a gondolat, hogy a fogoly Madáchnak néhány szál virágot vigyen. Megkérdező tehát a nőtől – természetesen németül, mivel akkor Pozsony lakossága teljesen német volt –, nem adna-e neki néhány szál virágot? Mire a felelet az volt: »Nem eladók«. – »Én egy szegény magyar fogolynak vinném a fogságba« –, szölte Veres Pálné. Mire a német hölgy: »Mit? magyar fogolynak?! annak odaadom mind!« felkiáltással valamennyi virágját levágva, odaadta Veres Pálnénak, ki be is vitte a csokrot Madáchnak. – Nagy, magas feszület előtt, hadbíró és porkoláb jelenlétében történt a találkozás. Természetesen a virágok szálacskáit szigorúan megvizsgálták, nem rejtenek-e tiltott levélkét.

Madách e fölötti örömét szépen meg is írta a »Fogoly bokrétája« című költeményében.”¹³

Míndez azonban a szoros intellektuális kapcsolaton túl nem bizonyít semmit. Ahhoz, hogy kettejük kapcsolatát tisztázhassuk, Madách verseit és a verseivel kapcsolatos elgondolásait kell tüzetesebben megvizsgáljunk.

MADÁCH VERSEI

Két versről állíthatjuk biztosan, hogy Veres Pálnénak szólnak: *A rab, virágaihoz* és az *Egy nevelőhöz*; előbbinek az egykor Veres Pálné tulajdonában lévő variánsát (*A fogoly bokrétája*) nem ismerjük, utóbiét azonban igen.¹⁴

Le kell szögeznünk: egyik vers sem szerelmi költemény; ha a leg-halványabb célzás lett volna bennük a költőnek Veres Pálné iránti vonzalmára, úgy az előbbinél az érintett nem árulta volna el, hogy milyen alkalomból született, míg az utóbbi esetben Veres Szilárda nyilván nem közli az emlékkönyvbe írt variánst, s annak hiányában ismét csak nem lehetett volna eldönteni, hogy az *Egy nevelőhöz* c. versnek ki a címzettje.

A költő ezúttal igen óvatosan, nagy körültekintéssel járt el. Számos szerelmes versénél vörös ceruzával a cím mellé írta a címzett keresztnévét, ám aki úgy képzei, hogy a Hermin keresztnévre valahol mégiscsak rá lehet bukkanni a költészetében, az téved: ilyen hibát ugyanis nem vétett. Vannak persze olyan szerelmes versek is, amelyek mellett nem áll semmiféle név, ám ezeknél merész dolog feltevésekkel élni.

Madách szerelmi verseinek több, magától a szerzőtől származó csoportosítását is ismerjük. A továbbiak szempontjából az a lap játszik kitüntetett szerepet, amelyen semmi más nincs, csakis a szűkebb értelemben vett szerelmes versek felsorolása, mégpedig tagoltan, világosan kifejezésre juttatva, hogy mely verscsoportok szólnak egy bizonyos személyhez.¹⁵ E lapon minden nagyobb (kettőnél több) verset tartalmazó csoportról megállapítható, hogy ki a címzettje, mégha némely esetben (mint pl. a Zsuzsihoz szólóaknál) a hölgy családnevét nem is ismerjük. Egyetlen nagyobb verscsoport van csupán, amellyel kapcsolatban eddig nem fogalmazódott meg hipotézis, s e verscsoport mellé, mintegy betoldásként került *A rab, virágaihoz* cím. A felsorolásban a következő vercémekek szerepelnek: *Kérelem egy nőhöz, Ne légy közömbös, Rád emlékezem, Válaszúl, Ömlengés, Május 24-én, Merengés, Hozzá, Még egy szó hozzá, A rab virágaihoz, Önmegtagadás, Atlas*. Balogh Károly az 1863. év történéseit

elemezve így írt: „Erre az időre tehető – életének többi szakába sehogyan sem illeszthető be – amaz inkább sejtett, semmint átélt vonzalom, melyről egy meg nem nevezett férjes asszonyhoz tiszta és lemondó hangon írt néhány költeménye – *Májusban, Hozzá, Még egy szó hozzá* és *Atlas* – beszél. Bizonyos összefüggés állhat fenn ezen epizód és 1863. január 20-án Szontagh Pálhoz írt levelének kissé keserű, kissé cinikus, de bizonyára igaz önvallomása közt: »A hölgyeknél csak most kezdenék még igazán szerencsés lenni, úgy veszem észre, mikor már a legjobb osztásra is azt mondom, pass és sohasem licitálok feljebb paraszt betlernél.«¹⁶

Vegyük észre, hogy nem Madách, hanem szerelme volt az, aki szándékolatlanul bár, de a férfi vonzalmának természetét felfedte azáltal, hogy leányának elárulta: *A rab, virágaihoz* c. vers az ő és férje pozsonyi látogatása alkalmából született. Nem tudhatta persze, hogy a szerző kéziratái között van egy olyan csoportosítás is, amelyben szerelmes versek mellett fordul elő ez a valójában nem szerelmi költemény. Valóban: az 1880-as Gyulai-féle összkiadásban még egyáltalán nem szerepelt ez a vers.¹⁷ Ugyanakkor Halász Gábor éppen az említett tartalomjegyzék alapján korrigálta az eredeti sorrendet, s nála ennek megfelelően a már említett sorrendben szerepelnek a versek.¹⁸ (Az *Ömlengés* és a *Merengés* cím fölcserélődött ugyan, ennek azonban az az oka, hogy maga Madách fölcserélte azokat: nem magukat a verseket, csupán azok címeit! *A Májusban* és a *Május 24-én* c. versek pedig azonosak; maga Madách módosította a verscímet.)

Ha történetesen Gyulai teljességre törekszik, s hasonlóképpen jár el, mint Halász Gábor, úgy Veres Pálné igen kínos helyzetbe került volna, hiszen a kötet olvasása során szembesül azzal, hogy az általa kommentált vers előtt és után nem is akármilyen szenvedélyről tanúszkodó versek állnak. Különös, hogy Halász Gábornak vagy az ő kiadását tanulmányozóknak ez az árulkodó jel nem szűrt szemet.

A versek különben egyértelműen bizonyítják, hogy beteljesületlen szerelemről volt szó, bár azért mégsem viszonzatlan szerelemről! Az *Atlas* c. vers ugyanis így kezdődik: „Miért biztad rám, óh nő, titkodat, / Mért vallottad meg nékem, hogy szeretsz?” Meglehet, éppen az tette a költő számára csaknem elviselhetetlenné ezt a kapcsolatot,

hogy a kölcsönös vonzalom ellenére megmaradt reménytelen, beteljesületlen szerelemnek: egyikük sem vállalhatta a szerelmi viszonyt.

Mielőtt újólag megvizsgálnánk néhány biográfiai kérdést – legfőképpen azt, hogy közelebről mely időszakra tehető a szorosan vett szerelem időszaka –, érdemes magáról Veres Pálnéről is szólnunk, hogy tisztázódjék: miért épp ő volt Madách egyik nagy szerelme. Tegyük rögtön hozzá azt az irodalmilag nem elhanyagolható tényt: az a szerelme, akihez legszebb, legsikerültebb verseit írta.

VERES PÁLNÉ SZERELMEI

Beniczky Hermin két nővérel korán árvaságra jutott (előbb édesapjuk halt meg, majd az 1831-es kolera idején édesanyjuk), s nagyapjuk, Sturmán Márton tótygyörki kastélyában töltötték fiatalságukat. Igen sokan megfordultak otthonukban, amiben bizonyára szerepet játszott a három, meglehetősen sokáig eladósorban lévő lány is (Hermin 1839-ben, tehát 24 évesen ment férjhez). Veres Szilárda azonban csak egyetlen személyt említ, aki „mélyebb vonzalommal viseltetett” édesanyja iránt: Toldy Ferencet.¹⁹ Nemígy közeli rokona, Vay Sarolta, aki az ismert irodalmár mellett egy filozófust, Szontagh Gusztávot, továbbá egy zeneszerzőt, Fáy Gusztávot is megemlíti; utóbbit úgy, mint akibe Beniczky Hermin is szerelmes volt. Meglehet, Fáy Gusztáv volt első komolyabb szerelme, aki a jelek szerint talán meg is kérte volna Hermin kisasszony kezét, ha a nagyapa nem részesíti őt meglehetősen barátságatlan fogadtatásban.²⁰ Mint Vay Sarolta nagyanyja visszaemlékezése nyomán megjegyzi, ükapja csak újránősülése után hagyott fel azzal, hogy unokái kérőit elriassza a tótygyörki kastélyból.

Ezek az esetek tanúsítják, hogy a kiemelkedő intellektuális képességekkel rendelkező férfiak körében különösen kedvelt volt Beniczky Hermin. Igaz, Fáy Gusztáv ellen épp az volt a nagyapja legfőbb kifogása, hogy szellemi képességei nem érik el azt a szintet, mint unokájáé, ám lehetséges, hogy az öregúr nem egészen elfogulatlanul nyilatkozott. Mint ahogy az sem zárható ki, hogy Hermin kisasszony

számára ez nem is volt olyan fontos szempont, mint ahogy rendszeren feltételezni szokás. Elvégre későbbi férje talán a legjelentéktelenebb és főképp: legjellegtelenebb férfi volt mindazon férfiak között, akikkel valaha is szorosabb kapcsolatba került. Az egyébként minden szempontból tiszteletre méltó férfúróról már életében is csak úgy beszéltek, hogy ő Veres Pálné férje, mert ennél jellemzőbb dolgot nemigen lehetett róla mondani. A Madách Imre, Szontagh Pál és Pulszky Ferenc által közösen írt *Nógrádi képcsarnok* c. versgyűjtemény már 1847-ben, tehát 32 éves korában így jellemezte az akkori másodfőjegyzőt:

*Bármit hűn jegyez a toll, mert nincs elve magának;
Méltán vagy te tehát a megye tolla, Veres!”²¹*

Veres Pálné személyiségét, s főképp személyiségének azokat a jegyeit, amelyek egy szerelmi kapcsolatban szerepet játszhatnak, igen nehéz, részben a jövő kutatóira váró feladat feltárni. Az mindenesetre sokat mondó, hogy nem szívesen emlékezett vissza fiatal korára. S ebben nyilván nemcsak szülei elvesztése játszott szerepet, de az is, hogy nagyapja házában meglehetősen szigorban, s nem utolsó sorban elzártágban volt része. Érthető tehát, hogy a kevés emlék közül meghatározó volt a Pesten, Tihanyi Dánielné házában, illetve a Gömörben töltött időszak. Mindkét helyen a társasági életben való részvételre nyílt lehetősége, s úgy látszik, élt is az alkalommal, hiszen Toldy Ferencsel és Szontagh Gusztávval Pesten, Tihanyinénál, míg Fáy Gusztávval Gömörben ismerkedett meg.

Érdekes, hogy Vay Sarolta a „gyengéd–erélyes” skálán határozottan a „gyengéd” pólusra helyezte a fiatal Hermint. Pedig mindaz, amit lánya saját lánykoráról, neveltetéséről elmesélt, inkább erélyes-ségre, szigorúságra, már-már ridegségre enged következtetni. Már az sem világos, miért kapta ő maga a kicsit férfias, s valójában nem használatos Hermin nevet (Ladó utónévkönyve ilyen nevet nem is ismer, csupán a Hermina fordul benne elő), de még különösebb, hogy lányának a Szilárda nevet választotta. Mindaz, amit Veres Pálnéről tudunk, házastársa megválasztását is beleértve, inkább arra en-

ged következtetni, hogy bizonyos férfias vonásokkal is rendelkezhetett. Meglehet, ezek a vonások az évek előrehaladtával erőteljesebbekké váltak.

Az életében bekövetkező fordulatot azonban alapvetően három, közel egyidejű esemény válthatta ki. Az egyik ezek közül bizonyára a klimax lehetett, a másik szerelmének, Madách Imrének a halála, a harmadik pedig – s ezt maga Veres Szilárda is többször hangsúlyozta – Madách akadémiai székfoglalója, *A nőről, különösen esztétikai szempontból*. Veres Pálné felháborodását az esszé olvastán akkor érthetjük meg igazán, ha tudjuk: életének valószínűleg utolsó s talán legnagyobb szerelme volt az, aki székfoglalójában kifejtette, hogy bár elméletileg egy nő is képes lehet hasonló szellemi produktumok létrehozására, mint egy férfi, ám ha mégis erre vállalkozik, úgy személyisége óhatatlanul torzul, helyesebb tehát, ha a családi körben találja meg boldogságát, boldogulását.

Ha jobban belegondolunk, el kell ismernünk, hogy Madách életének és életművének talán legvitathatóbb, vagy mondjuk ki: a legkevésbé helyeseltető lépése ennek a tanulmánynak a megírása s közzététele volt. (Betegsége miatt már nem tudta felolvasni az Akadémián.) Nem is egészen érthető, mi inspirálhatta a megírására; csaldódsága aligha, hiszen ebben az időszakban a jelek szerint beteljesült szerelmei (is) voltak, ráadásul mélyebb intellektuális kapcsolat nélkül. A legérthetlenebb az, hogy miért sértette végig egykori szerelmét, aki méltán érezhette úgy, hogy valaha becsapták őt, hogy Madách Imre szerelmében volt valami megalázó, sőt: képmutató. Az biztosra vehető, hogy a költő soha nem érezte Veres Pálnéval, hogy szellemileg nem tartja egyenrangú partnernek, vagy hogy úgy gondolja: egyenrangúsági törekvésének a családja látja kárát (Madáchnak a tanulmányban kifejtett felfogása gyakorlatilag e két lehetőséget engedi meg). Az egyetlen lehetséges magyarázat az, hogy a székfoglaló írása idején már nem is nagyon jutott eszébe Veres Pálné, más élmények, más hölgyek határozták meg a gondolkodásmódját. Meglehet, nem ez volt az egyetlen eset a költő életében, amikor egykori szerelmére nagy hatással volt (ha igaz, Fráter Erzsébetet is sikerült végig sértenie a Kepler-jelenettel), ám az bizonyos, hogy az

eladdig visszavonultan élő Veres Pálnéra olyan hatást tett, ami a magyar kultúrában bizvást példátlanak mondható. Mert bár föltételezhető, hogy sok más esetben egy-egy hölgy pályájára – csakúgy, akár a férfiakéra – egyik vagy másik szerelmük nagy hatással volt, azért ha az eredményt nézzük, Veres Pálné esete mégiscsak egyedülálló. S persze nem csupán az eredmény; Madách is későn kezdte igazi pályáját, jóllehet gyerekkorától készült rá. Nem tudjuk, Veres Pálné mire készült, s naplója sem igazít el: készült-e bármire egyáltalán. Valószínűtlenül későn, ötven éves korában tette meg az első lépéseket. S ez a korosodó hölgy, aki évtizedekkel korábban évekig lábra állni is alig tudott, példátlan kitarással megalapozta a honi nőképzése. Igaz, példátlan volt a kihívás is: halott szerelmével szemben – a kor egyik legünnepeltebb írójával, filozófusával szemben – kellett bebizonyítania az igazát. Egy ilyen vállalkozásba, csakúgy, mint Madách vállalkozásába, látszólag csak belebukni lehet. Amikor Madách egy társaságban felvetette: föl lehetne-e dolgozni egy drámai műben az emberiség történetét, magára maradt igenlő válaszával. A vállalkozás mégis sikerült. Mint ahogy csodával határos módon Veres Pálnénak is sikerült az, amiben 1864-ben rajta kívül talán senki sem hitt: egy új mozgalom megindítása.

„ERŐS MINT A HALÁL”

Izgalmas életrajzi kérdés: mikorra datálható a szerelem időszaka? Veres Pálné esetében erre roppant nehéz felelni. Jellegzetesen 19. századi nő volt, ami egyúttal azt is jelenti, hogy érzéseit, gondolkodásmódját mai fogalmainkkal nem könnyű leírni. Talán úgy fogalmazhatnánk: Veres Pálnénak a kései szerelem élethossziglan meghatározó élményévé formálódott. Kétségkívül átalakult tehát valami mássá – értelemszerűen, hiszen Madách meghalt –, de nem fordult visszájára: a szerelmes – és viszontszeretett – költőből halála után szeretetre méltó, de ugyanakkor ellenállásra készítő ellenfél lett. Ellenfél, de nem ellenség. A helyzetnek egy bizonyos vonatkozását akkor érthetjük meg, ha olyan emberekre gondolunk, akik évtizedeken

át nap mint nap hosszú órákon át sakkoznak, vagyis egymás elleni szüntelen küzdelem az életük, miközben folyamatosan jóbarátok. A hasonlat persze sántít: az a terület ugyanis, ahol Veres Pálné vívta küzdelmét Madách Imre ellen, nem volt játék; egyikük sem tartotta annak (egy akadémiai székfoglalót – bármennyire is szerette volna Veres Pálné egy levéltöredékének tanúsága szerint így értelmezni – mégsem lehet pamfletnek tekinteni).

Valóban, Veres Szilárda is megerősítette, hogy a székfoglaló fölötti felháborodás volt a döntő indíték édesanyja elhatározásához: „Már régebben mélyen és komolyan foglalkoztatták Veres Pálné gondolatait a nők jobb nevelése és általánosabb műveltsége szükségének kérdései [...] Azonban Madách székfoglalója volt a rugó, mely a régen lappangó nagy gondolatokat Veres Pálné lelkéből kipattantotta.”²²

Érdekes, hogy Veres Szilárda szerint édesanyja nemcsak megírta, de el is küldte azt a levelét, amelyben a székfoglalóra reflektált, sőt, választ is kapott rá: „Az udvarias Madách válaszában töredelmesen bevallotta, hogy tévedt, sőt kijelentette, hogy abban az esetben, ha előzőleg beszélt volna a levél írójával arról a tárgyról, székfoglalóját másképen írta volna meg.”²³

Ehhez mérten meglepő, hogy sem Veres Pálné levelének nincs nyoma Madách hagyatékában (csupán két fogalmazvány maradt fenn Veres Szilárda tulajdonában), sem Madách válaszát nem közölte soha senki. Meglehet, félreértésről van szó. Valószínűbbnek látszik (a fogalmazványok befejezetlensége is ezt támasztja alá), hogy a levél elküldésére – pl. Madách súlyosbodó betegsége miatt – nem került sor, s így egy szóbeli beszélgetés az, amelyre az érintett lánya mint levélváltásra utal. Valóban: bár konkrét adatunk erről nincsen, igen valószínű, hogy a haldokló költőt meglátogatta a Veres házaspár.

Mindez azt jelenti, hogy 1864-ben, legalábbis Madách Imre részéről már véget érhetett a nagy szerelem. Sok más forrás egybehangzó tanúsága szerint a költő utolsó szerelme Borka volt, s maga a Borka-szerelem is a versek szerint hosszabb időszakon át tarthatott.

Másik oldalról behatárolja a szerelem időszakát egyfelől az a körülmény, hogy nyilván Madách házasságának felbomlása után kezdő-

dött, másfelől Veres Szilárda visszaemlékezése arra, hogy mikor is váltak gyakoribbakká a vanyarci látogatások. Ha minden igaz, Győry Vilmos vanyarci nevelősködése idején, akinek első könyvéből, a *Fejlő rózsákból* állítólag maga Madách olvasott fel a Veres családnak.²⁴ A mű 1855-ben jelent meg, s Győry Vilmos éppen ez év második felétől 1856 végéig volt nevelő a vanyarci Dessewffy Ottó lányainál.²⁵

Az időhatár igen tág: 1855 és kb. 1863 közötti. Bonyolítja a helyzetet, hogy a házasság utáni tíz évben, 1854 és 1864 között, Madáchnak legalább öt rövidebb-hosszabb ideig tartó szerelméről tudunk, s ezek közül az egyik a Veres Pálné iránti vonzalom. Így a már említett Borkán kívül Karolinát, Zsuzsit és de la Motte Rozáliát említhetjük, mint olyan hölgyeket, akiknek neve egy vagy több Madách-vers címe mellett megtalálható. S akkor még nem szóltunk pl. éppen Veres Szilárdáról, aki iránt Szontagh szerint szintén különös vonzalommal viseltetett a költő.

Ám ez a vonzalom, ha valóban arról volt szó, s nem a mama iránti vonzalom palástolásáról, úgy elég jól datálható. Tegyük fel tehát egy pillanatra, hogy a vonzalomnak egyfajta átviteléről volt szó ebben az esetben, mégha nem is olyan intenzív formájáról, amilyenről a vonatkozó lélektani regény szól. Valóban: a *Fort comme la mort*-nál közelebbi példával aligha világítható meg Madách feltételezett vonzalma, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Maupassant regényének hőiséhez hasonlóan, ha nem is festőről, de határozott képzőművészi hajlamokkal megáldott szerelmesről volt szó. Ezzel együtt az eset mélyebb megértése reménytelenül komplikált. (Ne feledjük: Maupassant előre tudta, hogy kései regényét értetlenül fogadják majd, s több mint száz év múltán bátran elmondhatjuk: pszichológiai éleslátása ezúttal sem hagyta cserben őt, s a regényről ma is csak azt mondhatjuk: legjobb s egyúttal a legkevésbé ismert műveinek egyike.)

Veres Szilárda részletesen leírta, hogy édesanyja – jobb meggyőződése ellenére – tizenhatodik születésnapja után vitte őt először bálba, éspedig valamikor 1858 elején. Ekkor volt tehát az emlékezetes találkozás, s ekkor fordult vissza Madách és Szontagh a ludányi fogadóhoz. Vagyis ebben az esetben feltételelesen 1855 és 1857 vége

közé tehetjük a Veres Pálné iránti szerelmet (látni fogjuk azonban, hogy a szerelem valójában jóval tovább tartott). Az 1858-as bál idején Szilárda kisasszony 16 és fél éves volt, édesanyja 42 múlt, Madách 35. Az életkorok alapján valóban nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a költő érdeklődése Szilárda kisasszony felé fordult, miként alig három évvel korábban az akkor ugyancsak 16 éves unokahúg, Huszár Anna felé.²⁶

Van azonban egy lényeges körülmény, amely arra int, hogy legalábbis irodalmi szempontból (de vélhetően ennek megfelelően lélektanilag is) sokkal inkább a költő Veres Pálné iránti vonzalmát kell igazi szerelemnek tartanunk, mintsem azokat a szexuális motívumoktól sem mentes vonzalmakat, amelyek Huszár Annával, Veres Szilárdával vagy más fiatal lányokkal való kapcsolatát meghatározhatták. Veres Pálnéhoz ugyanis jónéhány szenvedélyes hangvételi verset írt, míg az említett lányok esetében jószereivel egyetlen vers van csak, amely valamelyikükhöz íródott. *Egy eladó leányhoz* a címe, s két változatban is fennmaradt a szerző kéziratái között.²⁷ Nos, a szóbanforgó eladó leány éppúgy lehetett a Rudnay Józsefhez férjhez menni készülő Veres Szilárda, mint a Károlyi Miksának igent mondó Huszár Anna, vagy ha a vers második változatának hátoldalán lévő leszármazási táblázatot nézzük, ifjabb Tucsek János menyasszonya, Tóth Mara. (Madách ugyan az utóbbi esetben is bejelölte a házassági kapcsolatot, ám erre az esküvőre már csak a költő halála után került sor.²⁸) Ez tehát azt jelenti, hogy a Veres Pálné iránti szerelmet sokkal fontosabbnak, költőileg és emberileg meghatározóbbnak kell tartanunk, mint a lánya iránti vonzalmat. Maguk a versek sem hagynak kétséget afelől, hogy Madách nagy szerelmeinek egyike volt Veres Pálné.

MADÁCH MŰVEI VERES PÁLNÉ HAGYATÉKÁBAN

Az egykori kéziratot felbecsülni ma már nem könnyű. Az biztos, hogy a *Tragédia* dedikált példányán és a Veres Pálné emlékkönyvébe írt versen kívül legalább még egy irodalmi művet feltéte-

lezhetünk Veres Pálné egykori hagyatékában: *A rab, virágaihoz* című verset, amelynek a nála lévő változata *A fogoly bokrétája* címet viselte. Ugyancsak Veres Pálné tulajdonában volt az *Eszmék Léliáról c.* esszé, s annak más variánsát nem is ismerjük, csak azt, amelyet leánya tett közzé.²⁹

Feltételezhetjük, hogy a levélváltás sem lehetett ritka közöttük, ennek azonban vajmi kevés nyomát találjuk hagyatékaikban. Meglehetően, az elterjedt szokást követve haláluk előtt megsemmisítették levelezésüknek épp azt a részét, amelyet szerelmeiktől életük során kaptak. Azt azonban biztosra vehetjük: a levelekben az érzelemnyilvánítás mégoly óvatos formáitól is tartózkodtak, szerelmi levelezésük tehát bizonyosan nem is létezett.

Éppen ezért érdekes az a Madách-levél, amely viszont két változatban is fennmaradt: a feladó tulajdonában a piszkozat, a címzett tulajdonában az elküldött tisztázat. A kor egyik divatáramlatát követve Madách képrejtvényben írt Veres Pálnénak egy levélkét, amely – a „szöveg” tanúsága szerint – egy nagyobb küldeménynek a része lehetett. E nagyobb küldemény Heine verseinek többkötetes kiadása volt (a „szöveg” ugyanis utal a mű második kötetére).

A különleges és gáláns küldemény mögött különleges okot tételvezhetünk fel. Valóban: a tisztázat egyik rajzocskáján egy naptár látható, amely 1857. aug. 3-át és keddet mutat. (Valójában a szóbanforgó nap hétfőre esett; csupán a levélbe kívánczó „ked” szótag miatt inkonzisztens a naptár.) Ez Hermina napja, legalábbis a mai naptárakban ez a név áll a dátum mellett, jóllehet a korabeli magyar kalendáriumok (pl. Trattner és Károlyi kalendáriuma) még nem ezt közölték. A könyveket tehát nem kölcsön, hanem inkább ajándékba küldhette Madách, s az ajándékozásra, csakúgy, mint a különleges levél megírására jó alkalom (ha úgy tetszik: jó ürügy) volt a szeretett nő nevenapja. Részint ez a körülmény, részint a rajzos-rejtvényes jelleg lehetett az az ok, ami miatt egyfelől Madách a rajzvázlatok között, másfelől Veres Pálné a levelezésében megőrizte ezt az ártalmatlan, sőt: lélektanilag egyenesen félrevezető „dokumentumot”. Valóban: a levél mintegy dokumentálja a feladó és címzett közötti, meglehetősen elvont síkon megnyilvánuló intellektuális kapcsolatot. Ha

ehhez még hozzávesszük, hogy szerelmét „nagysád”-nak nevezte a szerelmes férfiú, úgy megállapíthatjuk: a lehetőségekhez mérten tökéletesen leplezte érzéseit, s a gyanú árnyéka sem férhetett kapcsolatukhoz. A biográfus is csupán azon csodálkozhat el, hogy az „ajánlott olvasmányok” mennyire megváltoztak: 1854 tavaszán még Humboldt főművét kellett elolvasnia a „tanítvány”-nak, 1857-ben már Heine nyilván egészen más természetű verseit. Megdöbbentő az elővigyázatosság is: Szilárda kisasszonyt óvja a levélíró a második kötetből; úgy látszik, a családfőről fel sem tételezhető ilyenirányú érdeklődés. Vagy épp ez volna a sajátos kódok mögötti másodlagos „üzenet”? Lehet, hogy nem is Szilárda kisasszony, hanem a családfő elől kellett dugdosni Heinét? Ezt már bajos volna kideríteni. Kínálkozott egy alkalom, a névnap az érzelemnyilvánításra, s a feladó, a lehetőségekhez mérten élt is az alkalommal.

Egészen más természetű a Veres Pálnénál maradt két befejezetlen levélfogalmazvány. Azok valóban tudományos kérdésekről szólnak, s majdnem mellékes, hogy a vitára inspiáló megállapítások a levélíró szerelmétől származtak. Csak „majdnem”, hiszen józan ésszel nehezen tételezhető fel a két dolog belső különválasztása. Igen valószínű tehát, hogyha másvalaki tart hasonló mondandójú székfoglalót, az ellen éppúgy kikelt volna Veres Pálné, s bizonyára levélben is megírja ellenvéleményét, mindazonáltal legalábbis „súlyosbító körülmény”-ként kellett mérlegelni, hogy a női nemről alkotott több mint kifogásolható nézetet épp az a valaki fejtette ki, aki neki – talán nem is sokkal korábban – szerelmet vallott, s akinek ő is megvallotta szerelmét. Ezek a levélfogalmazványok tehát, nem tudni mi okból, de megmaradtak a feladónál.

A SZERELEM „VÉGE”

Korábban már volt róla szó: nagyjából 1855 és 1863 közé tehetjük Madách Imrének Veres Pálné iránti szerelmét, s a Veres Szilárda iránti vonzalom alapján ezt a határt feltételelesen bár, de leszűkítettük 1855 és 1857 közé. Vajon valóban véget ért volna a vonzalom Szi-

lárda felnőtté válásával? Ez nehezen hihető. Több más eset tanúsítja, hogy Madách szerelmei sok-sok éven át tartottak, s egymást részben át is fedték: egy-egy új szerelem megjelenésével nem múlt el végleg a régi.

A versek csoportosításai is ezt tükrözik. Amikor 1864 elején a költő elkezdte verseinek rendezését, a szerelmi verseket szánta egy tervezett kétkötetes kiadáson belül az első nagyobb tartalmi egységnek. Érdekes módon a ciklust, amely első szerelméhez, Cserny Máriához írott versekkel kezdődik, a Veres Pálnéhoz írott versek zárják, s ezek sorában is az *Atlas* az utolsó. Egy másik csoportosításban viszont – abban, amelyben *A rab, virágaihoz* is szerepel – a Borkához írt versek a szerelmi költészet záródarabjai, s azokat megelőzik a Veres Pálnéhoz írott versek.

Ha Fráter Erzsébet volt a költő életében az „arany középút”, úgy Veres Pálné és Borka (Makovnyik Jánosné Gyuros Borbála) a két véglet. Veres Pálné bizonyosan a legműveltebb asszony volt, akit Madách valaha is ismert (nem csupán szerelmeit, de édesanyját, s más rokonait is figyelembe véve), Borka ezzel szemben egyszerű, föltehetően írástudatlan parasztasszony lehetett. A két személy, vagy az irántuk érzett vonzalom valamiféle költői fölcserélésére tehát aligha gondolhatunk. Csakis arról lehet szó: részben egyidejűek, egymást átfedőek lehettek ezek a szerelmek. Ez viszont azt jelenti, hogy még élete vége felé is mindkettőjüket szerethette Madách. Azért inkább a Borka-szerelmét tarthatott tovább; nehéz elképzelni, hogy a székfoglalót író akadémikus munkája során Veres Pálnéra gondolt volna. Mint ahogy az 1864-ben az Imre-dombon megkezdett építkezés is, ha valóban szerelmi háttére volt, csakis Borkával állhatott összefüggésben.

EGY VERSCÍM ANATÓMIÁJA

A Veres Pálnéhoz írt versek között külön figyelmet érdemel a *Május 24-én* c. költemény. A hihetetlenül tudatosan és elővigyázatosan munkálkodó szerző nem árult el semmit, amit nem akart közölni az

olvasóival, s ha valamit olykor mégis elárult, úgy bizvasat föltehetjük, hogy szándékosan tette azt. Így járt el egy Veres Pálnéhoz írt versnél is, amelynek eredeti címét: *Májusban*, megváltoztatta, s a vers új címe: *Május 24-én* lett.

Madách egész szerelmi költészetének ez a legtalányosabb, legrejtvényyszerűbb „feladványa”. Talányos először azért, mert ugyan mi végre a címmódosítás? Egy szerelmi versnél semmi sem indokolja ezt a már-már naplószerű pontosságot, főképp egy olyan költőnél, aki a legkevésbé sem ügyelt arra, hogy verseit datálni lehessen. Másodszor: honnan emlékezhetett Madách olyan pontosan a dátumra? Rádásul utólag. Hiszen a piszkozatról nyilván az eredeti címet másolta át, vagyis vélhetően külső forrásból kellett a pontos napot meghatározni. Harmadszor: semmi jele annak, hogy valaha is naplót vezetett volna, s ez arra a – különben téves – következtetésre készítheti az elemzőt, hogy nyilván csak pár nappal korábbi eseményről volt szó, tehát a vers a kötet szerkesztése közben, s ilyenformán 1864. május 24. után nem sokkal keletkezhetett.

Nos, az akkurátus címjavítás magának a címzettnek szólhatott. Amikor 1864 elején a költő elkezdte kiadásra előkészíteni a verseit, még nem tudhatta, hogy a tervéből nem lesz semmi. A címjavításnak tehát az lehetett a célja, hogy Veres Pálné számára a kötet olvasása során egyértelmű legyen: neki szól a vers, s nem valaki másnak.

Ezzel együtt nem világos: napló hiányában mi segíthette a költőt az utólagos datálásnál, honnan tudhatta biztosan, hogy valóban május 24-én volt az emlékezetes kirándulás, s honnan tudhatta, hogy ezt majd alkalmasint Veres Pálné is könnyen ellenőrizheti? (Persze a címzett helyzete kétségkívül egyszerűbb volt, hiszen ő naplót vezetett!) Nos, alighanem a kalendárium segített Madáchnak.

Balogh Károly úgy sejtette, hogy 1863-ban íródhatott a vers, bár a jelek szerint az ismeretlen férjes asszonyról semmit sem tudott, s így értelemszerűen a hozzá írt versek datálására vonatkozóan is inkább csak intuíciói voltak.³⁰ Nos, nem kizárt ugyan, hogy 1863. május 24-ről van szó a címben, ám valószínűbb az 1857-es keletkezés.

A vers ugyanis egy nagyobb társaság kirándulását meséli el, amelynek során a költő szerelmével kis időre kettesben maradt. A

nagyobb társasági összejövetel alapján jogosan tételezhetünk fel különleges alkalmat. Legalábbis vasárnap lehetett tehát azon a bizonyos május 24-én. Madách életében négyszer esett vasárnapra május 24-e: 1840-ben, 1846-ban, 1857-ben és 1863-ban. Kései szerelemről lévén szó: marad a két utolsó lehetőség. Ha egyéb szempontokat mérlegelünk, kétségkívül az előbbi látszik valószínűbbnek. Hiszen 1857-es a képrejtvény is! Meg aztán kétséges: valóban ilyen hosszan tartó szerelemről lett volna szó? Ugyanakkor az 1863-as keletkezés mellett szól, hogy az nem akármilyen vasárnap volt, hanem pünkösd vasárnapja! Az utóbbi esetben Madách joggal feltételezhetette, hogy szerelme a vers olvastán könnyen azonosítani tudja az eseményt, s ilyenformán azt, hogy a vers neki szól.

A vers tartalma azonban aligha hagyhat kétséget afelől, hogy mégsem 1863-ban íródhatott, hanem inkább 1857-ben. A költő ugyanis a szöveg tanúsága szerint ekkor még nem vall szerelmet az asszonynak, később azonban – más versek tanúsága szerint – ezt megteszi, sőt még később Veres Pálné is bevallja, hogy szereti őt. Mindez aligha történhetett 1863 későtavasza után. Ám, ha 1857-es a vers, s egy „közönséges” vasárnaphoz kapcsolódik, akkor miként pontosíthatta a címet a költő? Az egyetlen lehetőség az, hogy verseit olykor keltezte (mint ahogy a *Candida* vagy *A hit szavai hozzá* című verseinél tette); nyilván ez történt ebben az esetben is, s így a *Májusban* cím mellett fennmaradt a vers keletkezésének időpontja is.

ÖSSZEFOGLALÁS

Madách Imre az 1840-es évek végétől rendszeresen ellátogatott a Vanyarcon élő Veres házaspárhoz, s látogatásai 1855-től kezdve sűrűsödtek. Általában nem egyedül, hanem Szontagh Pállal együtt érkezett, ilymódon is palástolva, hogy valójában ki a látogató, s ki a meglátogató. Vélhetően 1855-től kezdődően szoros érzelmi szálak fűzték őt Veres Pálnéhoz, aki már korábban, 1852 őszén férjével együtt meglátogatta őt a börtönben, s akinek látogatása nyomán *A rab, virágaihoz* c. vers megszületett.

A költő legszebb szerelmes verseit Veres Pálnéhoz írta; e versek közül az utolsó, az *Atlas* arról tanúskodik, hogy szerelme viszonzásra talált. Mégis beteljesületlen szerelem volt: a konvenciók s a családi kötelékek semmibe vételét – amennyire ez a versekből megállapítható – egyikük sem vállalta. Kezdetől fogva egyrészt barátság, másrészt mester–tanítvány viszony is jellemezte kapcsolatukat, s tovább bonyolítja a helyzet lélektani megítélését az a körülmény, hogy 1858 elejétől talán Veres Pálné lánya, Szilárda is fölkelte a költő érdeklődését.

A szerelmesek még barátaik-rokonaik előtt is titkolták érzéseiket. Csupán egyetlen apró jel tanúskodik arról, hogy a költő rajongása ki- nek is szólt. *A rab, virágaihoz* című, valójában nem szerelmi verset – nem számolva azzal, hogy annak keletkezési körülményeit mit sem sejtő szerelme elárulja majd egyszer – szerelmi költeményei közé sorolta.

Madách akadémiai székfoglalója – *A nőről, különösen esztétikai szempontból* – mélységesen (és jogosan) felháborította tanítványát, akinek az ekkor már gyorsan pergő események meghatározták további életét. Néhány hónappal később Madách meghalt; a síron túli vitát jó 30 éven át folytatta vele Veres Pálné, a magyar művelődéstörténetben példátlan sikerrel.

JEGYZETEK

1. VISNYOVSKY REZSŐ: *Madách Imre és a Veres-család*. Ballassagyarmat, 1926.
2. SCARRON [=Mikszáth Kálmán]: *A vanyarczi kastély (Madách Imre egy kézírata)*. Pesti Hírlap 1884. 248. sz. 9. 1. és 249. sz. 5. 1.
3. PALÁGYI MENYHÉRT: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 280. 1.
4. PALÁGYI MENYHÉRT: i. m. 281. 1.
5. RUDNAY JÓZSEFNÉ VERES SZILÁRDA: *Emlékeim 1847–1917*. Bp., 1922. 52. 1.
6. ELEK ILDIKÓ: *Legendák és féligazságok...* Madách Körlevél 3. Vác, 1989. október. 5.
7. RUDNAY JÓZSEFNÉ–SZIGETHY GYULÁNÉ: *Veres Pálné élete és működése*. Bp., 1902.
8. Rokonának, Csernovics György úrnak (Budapest) szíves közlése.
9. RUDNAY JÓZSEFNÉ–SZIGETHY GYULÁNÉ: i. m. 33. 1.
10. VOINOVICH GÉZA: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., 1914. 152. 1.
11. RUDNAY JÓZSEFNÉ–SZIGETHY GYULÁNÉ: i. m. 546. 1.
12. OSzK Kézirattára. Levelestár: Gaal Ignác – Lehoczky Istvánhoz.
13. RUDNAY JÓZSEFNÉ–SZIGETHY GYULÁNÉ: i. m. 37. 1.
14. RUDNAY JÓZSEFNÉ–SZIGETHY GYULÁNÉ: i. m. 130. 1.
15. ANDOR CSABA–LEBLANCNÉ KELEMEN MÁRIA: *Madách Imre kézíratai és levelezése (katalógus)*. Bp., 1992. 199–202. 1.
16. BALOGH KÁROLY: *Madách az ember és a költő*. Bp., 1934. 220. 1.
17. GYULAI PÁL (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1880. I.
18. HALÁSZ GÁBOR (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. 62–72. 1.

19. RUDNAY JÓZSEFNÉ – SZIGETHY GYULÁNÉ: i. m. 21. l.
20. VAY SÁNDOR, gróf: *Virágnyílás*. In. *Gróf Vay Sándor művei. VI. Megfakult írások*. Bp., é. n. 182–193. l.
21. PRAZNOVSZKY MIHÁLY (szerk.): *Nógrádi képcsarnok*. Salgótarján, 1984. 53. l.
22. RUDNAY JÓZSEFNÉ–SZIGETHY GYULÁNÉ: i. m. 49. l.
23. RUDNAY JÓZSEFNÉ–SZIGETHY GYULÁNÉ: i. m. 49. l.
24. RUDNAY JÓZSEFNÉ VERES SZILÁRDA: i. m. 26. l.
25. SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái. IV.* Bp., 1896. 115–123. l.
26. BALOGH KÁROLY: *Gyermekkorom emlékei*. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára. V – an. 4306/1. A visszaemlékezésben külön alfejezet kapta „A nagybácsi és az unokahúg” címet.
27. ANDOR CSABA – LEBLANCNÉ KELEMEN MÁRIA: i. m. 88–89. l.
28. ANDOR CSABA – LEBLANCNÉ KELEMEN MÁRIA: i. m. 299. l.
29. *Az Országos Nőképző Egyesület Évkönyve 1912/13. évre*. Bp., 1914. 7–14. l.
30. BALOGH KÁROLY: *Madách az ember és a költő*. Bp., 1934. 220. l.

FÜGGELÉK

MADÁCH VERSEI VERES PÁLNÉHOZ

A verseket az eredeti kézirat alapján közöljük, betűhíven, s jegyzetekben adjuk meg a szerző javításait. Szögletes zárójelek között – [] – állnak a kikövetkeztetett részek, s „v” formájú – <> – zárójelek között a törlések. A versek lelőhelye: OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 1397., azon belül a Madách Imre kéziratai és levelezése (katalógus) adja meg az egyes versek pontos helyét.

Kérelem egy nőhöz

Ha a' szó érzeményünk burka csak,
Mért írjak én, hogy elámítsalak?

Ha hû tolmács a' szó, úgy rettegek,
Hogy érzésemmel megrettentelek.

5 Ne olvasd hát ha hozzád írok én,
Ki tudja álarcz-e vagy érzemény.

De közte vannak a fehér sorok,
Rokon lélekhez szóllanak azok

10 Hahogy megérted, úgy boldog vagyok,
Ha meg nem érted, – én is hallgatok.

1. „Ha a' szó érze<sünknek> burka csak.”
2. „Mért írjak <dalt>, hogy elámítsalak?”
4. „Hogy érzés<i>mmel <megiesztelek>”.
5. „Ne olvasd hát <mit> hozzád <[?]> én.”
6. „Ki tudja <burok-é> vagy érzemény.”
7. „<Olvasd inkább a' fehér sorokat>.”
8. „Rokon lélek <megérti azokat>”.

Ne légy közömbös

- 5 Kerülj, miként más sarkát a delej,
Mint szirtet a' hajós utában,
Gyülölj mint angyal a' kárhozatot,
Mint csendes éj a vad zajú napot:
Közömbös csak ne légy irántam.
- 10 'S ha látom hogy szívedben szûm iránt
Akár minõ, de érzemény van,
Remény táplál mindaddig engemet,
Mert aki gyûlöl még talán szeret.
Közömbös csak ne légy irántam.

1–5. A vers eredetileg első versszaka áthúzva:

„<Isten mosolyg rokonszenvet reánk
'S kebledben hölgy, ha nem találtam,
Nyugton türom e' gyászos végzetet
S egy vágy feszíti még csak keblemet:
Közömbös hogy ne légy irántam.>”

2. „Kerülj, <mint a' delej hõ más sarkát,>”

6. „'S ha látom hogy <számomra kebledben>”

8. „Megint <r>emény táplál<and engemet>,”

9. „Mert aki gyûlöl még <az> szeret<het>.”

Rád emlékezem

- 5 Hogyha hallom, a' szépség kaczer
S hódolatra vágyik szüntelen,
Érzéketlen szívének legott
Hogy több rabja 's fénye több legyen;
Rád emlékezem óh drága nõ,
Mert te e' vádat meg czáfolod,
'S a' világgal is kibékülök,
Szépségedre, hogy ha gondolok.
- 10 Hogy ha hallom: gögõs az erény
S büszkén nézi azt ki vétkezett,
Jégkebellet, könnyrûletlenül,
Mint egy isten a' világ felett;
Rád emlékezem óh drága nõ,
Mert te e' vádat megczáfolod,
15 'S a' világgal is kibékülök,
Erényedre, hogy ha gondolok.

1. „Hogyha <látom> a' szépség kaczer”.

6. „<És mert> te e' vádat meg czáfolod,”

9. „Hogy ha <látom>: gögõs az erény”.

16. Utána áthúzott versszak:

„<Hogy ha látom: a' szerény kebel
E világon bõldog nem lehet,
Mert elõle álnokság és bûn
Tép le minden életörömet;
Rád emlékezem óh drága nõ,
Mert te ezt is megczáfolod,
'S a' világgal is kibékülök,
Bõldogságodra, ha gondolok.>”

Óh de érzem, e' világon a
 Költő árva hang puszták felett,
 Sorsa, hogy vérző tövis füzért
 20 Hordjon átkos homloka felett;
 Rád emlékezem óh drága nő
 'S életemre búsan gondolok. – –
 Óh ki mindent meg czáfolsz, miért
 24 Mért ez egyet meg nem czáfolod?

17. „<De ha> érzem, e' világon a”.
 18. „Költő <keble árván született>”.
 19. „<És végzése>, hogy tövis füzért”.
 20. „Hordjon <vérző>” homloka felett;

Válaszúl

Jól mondtad óh, ha tiszta reggelen
 Végig tekintünk bájos táj felett,
 Körülünk zsong az élet műhelye
 S napsugár tölt el minden téreket:
 5 Nem az egyes fa bércz mi megragad,
 De a' szellem felettek mely lebeg,
 'S kicsínységünknek fájó érzete
 Belé olvadni vágyik és remeg.

 Jól modtad óh, ha csendes éjfelen
 10 Végig nézünk a' miljó csillagon,
 'S porszem világunk, és a' végtelen
 Közt állva, sejtés bûvarázsa von:
 Nem az éj, s csillag az, mi megragad,
 De a' szellem melly közte tévedez
 15 'S mint, idegen s velünk mégis rokon,
 Árvúlt lelkünknek fájó kéjt szerez.

1. „Jól mond<ád nő>, ha tiszta reggelen”.
 5. „Nem az egyes fa <s> bércz mi megragad.”.
 6. „De a' szellem <mely> felettek lebeg.”.
 9. „Jól mond<ád nő>, ha csendes éjfelen”.
 12. „Közt állva, <lelkünk túl körökbe> von.”.
 14. „De a' szellem <melly mint virág lebeg>”, majd: „De a' szellem melly <rá viszhan-
 got hoz>”.
 15. „<'S kicsínységünknek fájó érzete>”, majd: „'S mint idegen <szellem is> velünk
 <tart>”.
 16. „<Belé olvadni vágyik [?]>”, majd: „Árvúlt lelkünk<ön végig árjadoz>”.

Jól mondtad óh, ha hallgatunk zenét,
 S hullámzó árján lelkünk a' hajó,
 Majd játszi kedvben rózsás part előtt,
 20 Majd vad vihar 's szirtek közt hánykodó
 Nem az egyes hang az mi megragad,
 De a' szellem, melly mélyében beszél
 'S bár félig értjük csak meg hangjait
 Ragad, ragad, s lelkünk örülve fél.

 25 De azt nem mondtad, ím el mondom én,
 Hogy drága nő ha hozzám vagy közel,
 Nem játszi kedved, gazdag bájjaid
 Nem lelked büszke röpte bájol el;
 De az a szellem, mely körül lebeg,
 30 S egy ily világot szent egységbe hoz,
 'S mit éjfél, nyári nap, mit zene szül
 32 Egyszerre mind az álltal árjados.

17. „Jól mond<ád nő>, ha hallgatunk zenét.”
 20. „Majd vad vihar 's szirtek közt <haladó>”.
 22. „De a' szellem, <melly válaszhangot hoz>”, majd: „De a' szellem, melly <[?]> be-
 szél”.
 23. „<'S [?]k érzete>”.
 24. „<Amint lelkünkön végig árjados.>”.
 25. „De azt nem mondtad, <hát> el mondom én.”.
 29. „De a szellem, melly <körüled lebeg>”.
 30. „<Melly majd ezekbe szent egységet hoz>”.
 32. „<Mindaz e>gyszerre álltal <borzados>.”

Merengés*

[I. változat]

<Hogyha képzetem elfáradt lepkeként,
 Melly lankadtan tenger hullámon röpül
 Túl csapongva isten csillagos lakán
 Szédelegve a' mély enyészetbe dül,
 5 S ott alkot világot, hol nohos halál
 Gúnyos szemgödörből néz létünkre le
 És újdon világát örült isten ként
 Ábrándos rémekkel népesíti be:
 Látom nő mint reszketsz, mint félsz engemet,
 10 'S vissza vágynál tartni a mélység szélén;
 Óh ne félj, miként a dúló fergeteg
 Rózsás parton, úgy megnyugszom nálad én.

Hogyha lelkem küzd, és össze roskadoz
 S újra küzd, bár isten és sors ellene
 15 S ami e' világon kín van s élvezet
 E harcában mindazt végig ér[ez]e
 S mint tűzvész emésztve önön[?]
 El sodorja azt is amit meg ölel,
 Míg a' percznyi fényből mellyel ragyogok
 20 Puszta rom marad csak néma síri jel:
 Látom nő mint reszketsz, mint félsz engemet>
 S vissza vágyol vinni kórlátim közé;
 Óh ne félj, ha mindent zúz a fergeteg
 A szelíd virágot meg nem sértene.

*A vercím: „<Ömlengés> Merengés”.

23. „Óh ne félj, ha mindent <el>zúz a <vihar>”.

25 <Hogy ha e' kebelben vágy és szenvedély
 Az illendőségnek kórlátin túl hág,
 Mert nagyobb s nemesebb hogy sem csúszhasson
 Poros közúton mindennapiság
 'S meg nem értve áll az emberek között,
 30 Kik gúnyolják ami nálok magasabb
 És keblemben néma sírhantok fölött
 Szörnyetegként ül a' gyűlölet s harag:
 Látom nő mint szerketsz, s félsz engem te is
 Óh ne rettegj nő vagy lelkem meg reped.>
 35 Nem bánom mit ítél rólam bárki más,
 Csak magad te értsd meg árva lelkemet.
 S hogy ha verve sorstól és megtörve látsz
 Ismerjed meg bennem hû testvéredet.

Nem szeretnek látni bút a boldogak
 40 S a hitetlen férfi élted reggelén
 Meg riaszt, hisz olly bús, olly rideg alak
 Mint bolyongni ítelt átkos kósza rém:
 Óh de el ne íteld, ötet hirtelen –
 Mint a' gyáva pór, de áldjad sorsodat,
 45 Hogy szelídebb úton vitt át élteden
 Mint minõn korbácsolt engem kárhozat.
 Mert megtörni szûd is rég elég nemes,
 Óh ha értenél te – balga képzetek –

33. Elírás, nyilván: „reszketsz”.

35. „Nem bánom mit ítél rólam <a világ>”.

39. „<S hogy ha tiszta szûdben soha szerelem>”.

40. A sorvég variánsai nem rekonstruálhatók.

41. „Meg riaszt, <mert> olly bús, olly rideg alak”.

43. „Óh <[?]> el ne íteld, <el ne íteld öt>”.

48. „<Ha ikertestvére az [?]>”.

50 Inkább meg ne érts, mert hogy megérts s szeress
 Kell hogy által éld mind amit szenvedek.–

Én is voltam mint te egykor olly hívõ,
 Lelkem költõ hévvel ideált ölelt
 Öszve forrtam véle, és mert szenvede
 Fel rettent szívem, hogy csak salakra lelt.
 55 <Bóldogabb testvér te hát meg ne tagadd
 Forró homlokomtól csókod, s könnyedet,
 Melly a múltra ír lesz, s óvó pajzs gyanánt
 Kísérendi útján bús testvéredet.
 Látom nő mint reszketsz, óh ne félj, ne félj,
 60 Had írják síromra: Életében egy
 Csókot nyert, melly nem volt mérges Júdácsók
 62 Hála istenemnek, már ez is sok kegy.>

49. „<S mégis i>nkább meg ne érts, mert hogy megérts”.

50. „<Mind át kelle> él<je>d <a>mit szenvedek. –”, majd: „Kell hogy által él<je>d
 mind mit szenvedek. –”

52. „Lelkem költõ hévvel <ölelt> ideált”.

53. „Öszve forrtam véle, és <el kárhozott>”.

54. „Fel<[?]> szívem, hogy <salakot talált>.”

Merengés*

[II. változat]

Hogyha küzd e lélek s össze roskadoz
Felkel újra bár ha minden ellene –
S ami bút vagy élvet életünkre hoz
Mindent e csatában végig éreze

5 S Mert nemesebb hogy sem ott csúszon porán
A Köznapiságnak gúnyolják azért
Vad harag kél benne – gyűlölet talán
A világra – mely már jobbat meg sem ért.

10 Mint tűzvész emészte önmagára dül
Percznyi fényéből egy hamv rakás marad,
Új világgá gyúrja s örült istenül
Tesz sívár lakókúl rá rém árnyakat.

*A cím előtt: „<Öm>”. (A korábbi címváltozat ugyanis *Ömlengés* volt. Lásd: az első változat jegyzetét!)

2. „Fel kel újra <bár egy isten> ellene –”.

4. „<E csatában mindazt> végig éreze”, majd: „<Mindazt> e csatában végig éreze”. Az első versszaknak egy további, áthúzott variánsa található a 83. fólió verzóján:

„<Merengés

Hogy ha lelke küzdve össze roskad

S újra küzd – bár isten ellene

S a’ mi kín mi kéj van a’ világon

E harcában mindent éreze>”.

A mindkét változattól eltérő szótagszám alapján ez egy későbbi, töredékben maradt harmadik változat lehet.

5. „S mert nemesebb <volt mint hogy> csúszon porán”.

6. „Köznapiság-<[?]> <most> gúnyolják azért”.

8. A sorkezdet korábbi variánsa olvashatatlan.

9. „Mint tűzvész emészte-<é> ön-<nön életét>”.

10. „S <p>ercznyi fényéből egy hamv rakás marad,”.

11–12. A versszak két utolsó sorának javításai rekonstruálhatatlanok.

15 Látom nő mint reszketsz, mint félsz engemet
S vissza vágyol vinni kórlátim közé;
Óh ne félj, ha mindent zúz a fergeteg
A szelíd virágot meg nem sértené.

20 Nem bánom mit ítél rólam bárki más,
Csak magad te értsd meg árva lelkemet.
S hogy ha verve sorstól és megtörve látsz
Ismerjed meg bennem hű testvéredet.

Nem szeretnek látni bút a boldogak
S a hitetlen férfi élted reggelén
Meg riaszt, hisz olly bús, olly rideg alak
Mint bolyongni ítelt átkos kósza rém:

25 Óh de el ne íteld, ötet hirtelen –
Mint a’ gyáva pór, de áldjad sorsodat,
Hogy szelídebb úton vitt át élteden
Mint minőn korbácsolt engem kárhozat.

30 Mert megtörni szűd is rég elég nemes,
Óh ha értenél te – balga képzetek –
Inkább meg ne érts, mert hogy megérts s szeress
Kell hogy által éld mind amit szenvedek.–

13. Ez és a következő huszonhárom sor a 83. fólió rektóján nem szerepel; helyén csupán egy hosszabb függőleges hullámvonal található, föltehetően annak a jelzésére, hogy az első változat át nem húzott sorai következnek. Ebben a szellemben közölte Halász Gábor is a verset. Mi is – egyértelmű instrukció híján – ezt az elvet követtük, két megszorítással. Az egyik: a javításokat nem ismételtük meg, mivel azok az első változat javításai, s úgy tekintettük, hogy a már elkészült, kijavított első változat bizonyos részei kerültek át a második változatba. A másik: négysoros szakaszokba tagoltuk a verset, mivel az első változat törlései alapján ez az alkotói szándék a legvalószínűbb.

35 Én is voltam mint te egykor olly hívő,
 Lelkem költő hévvel ideált ölelt
 Öszve forrtam véle, és mert szenvede
 Fel rettent szívem, hogy csak salakra lelt.

 Boldogabb testvér te el ne lokj tehát
 Oly régen vagyok már síró árva én,
 Aki részvétet nyújt az erőt is ád
 40 S jobbá lesz a szív is a jónak szíven

 Ne tagadd tehát meg egy kérésemet
 Adj egyetlen csókot homlokomra nő
 Írt találand benne az emlékezet:
 És paizs lesz jövőmben vélem hogy ha jő.

 45 Látom nő mint reszketsz, mint félsz engemet –
 Hadd írják síromra egy csókot nyere,
 Mely nem júdás csók volt. Oh ez egy kegyet
 48 Tán meg nem sokalja sorsom istene.

41. „<[?] meg ne tagadd> egy kérésemet”. A sor előtt „1” számjegy áll; fizikailag ez a versszak második sora.

42. A sor előtt „2” számjegy áll; fizikailag ez a versszak első sora.

43. A sorvég korábbi variánsa olvashatatlan. A sor előtt „3” számjegy áll; fizikailag is ez a versszak harmadik sora.

44. „És paizs <gyanánt jő éltemen velem>”. A sor előtt „4” számjegy áll; fizikailag is ez a versszak negyedik sora.

45. „Látom nő mint reszketsz <s mi> fél<ve félsz>”.

48. „Tán meg nem sokalja <sorsom nő és>”. (A korábbi variáns föltehetően befejezetlenül maradt.)

Május 24én*

Ki a hegyekbe ment a' társaság,
 Én is menék a kedves nő karán.
 Lassankent el maradtak társaink,
 Magam maradtam a nővel csupán.

 5 Gyérült szavunk míg aztán néma lett
 S nem vettük észre, oly sok gondolat

* „Május<ban>”. az új címben az „én” félsorral feljebb, aláhúzva.

1. „<Szabadba> ment a' <vidám> társaság.”

2. „Én is menék a kedves<nek> karán.

3. „<A hegy felé ballagtunk csendesen>.”

4. „<Vagy szellemektől vezetettve tán>”, majd: „<Magunk maradtunk végülis csupán>”.

5. Eredetileg egy teljes második versszak állt az újabb változat első és második sora között, tehát a korábbi variáns fölé íródott az új változat első, alá pedig a második sora. Magában a korábbi versszakban is két javított sor szerepel; csillaggal jeleztük azokat a sorokat, amelyek a rákövetkezőknek a variánsai (megőriztük tehát a fizikai sorrendet, amelyben a sor fölött szerepeltek a javított változatok):

„<Lassanként el maradtak társaink,>

<Kit egy kit más látvány foglala le>

*<Gyérült szavunk míg lassan el maradt,>

<Magunk maradtunk 's a' beszélgetés>

*<Szavunk gyérült míg végül elmaradt>

<Közöttünk [?] végképen megszűne.>

Lengett körül – hallgattuk s azt hívénk,
Szívünk verése ad nekik szavat.

10 És párbeszédnek hittük a' szelet
Melly ágak közt csevegve suttogott,
És a' madárnak búcsúzó dalát,
És a' naptól a' végpillantatot.

15 Ott állottunk végtére a tetőn
Ő elfuladva rám nehezkedett,
Kéjjel szívá fel az üde leget,
S az illatos virág lehelletet.

20 Karomban érzem szívveréseit,
Enyémmel együtt és ugy képzelém
Hogy a kedves lélek tán érzi mind
Amit csak érzek, amit vágyok én.

A nap le ment már, minden hallgatott,
Csak a' tücsök tölté az estet el,
Mint a' természet szívverése, mely
Velünk dobog, velünk érez, lehel.

25 Lábunk előtt a' völgyben köd feküdt,
Ugy állottunk mint víz özön fokán,
Megszűne minden, minden el maradt,
Ketten maradtunk életben csupán.

30 A vallomás már ajkamon vala,
Szakadt a köd meg láttam a falut,
Eszembe jut minden pánt, és kapocs,
Mellytől a' lélek mindhiába fut.

7. „Lengett körül – <érezük> s azt hívénk.”

8. A versszakba egy korábbi változat ékelődik, amelynek első három sora, továbbá a második és harmadik sor egy-egy variánsa a végleges változat harmadik és negyedik sora közé esik, negyedik sora pedig a végleges változat negyedik sora után áll. Itt is csillaggal jelöltük a közbülső variánsokat:

„<S nem vettük észre olly sok gondolat>
*<Hogy az talán más szív[?]>
<Édesbús érzés röpkedett körül>
*<Hogy egyik szívből [?]>
<S úgy öszve hangzott vélünk a' világ>
<Melly fölragyog még hogy ha éjbe dül,>”.

9. „<Hogy> párbeszédnek hittük a' szelet”.

13. „Ott áll<unk> vég<re a' hegy teteén>”.

15. „Kéjjel szívá fel a <fris levegőt>”.

17. „Karom<on> érzem szívveréseit”.

18. „Enyémmel <[?]> együtt <érezem>”.

19. „<S hívém hogy mind azt [?]>”.

20. „Amit érzek, amit <gondolok> én.”

22. „Csak a' tücsök<dal> tölte <mindent el>”.

26. „Ugy áll<tunk> mint <a föld végső> fokán.”

27. „<Hol> megszűn<t> minden, minden el maradt.”. (A kéziratban az „m” nincs „M”-re javítva!)

28. „<S k>etten maradtunk életben csupán.”.

30. „<De visszatértünk,> láttam a falut.”, aztán: „<Szellő zizeg, meg> láttam a falut.”.

31. „Eszembe j<ött> minden pánt, és kapocs.”.

32. „Mellytől a' lélek <sikertelen> fut.”

- Es még is, óh – a percz hatalma nagy
 Aztán akár mi is kövesse bár,
 35 Egy át élt üdvösséges percz után
 A többi lét küzdelme sem nagy ár. –
- Arczára néztem, és az angyal arcz
 Meg bírja a' bünöst tisztítani,
 40 Meg dermedt ajkamon a vallomás,
 Nem bírtam ah csak fel sohajtani.
- Busan vezettem őt haza felé
 De bánatomban is vigasz vala:
 „Boldog vagyok így is, mert szeretem,
 44 S ha meg tudná szenvedne álltala.

33. „S még is, <még is> – a percz hatalma nagy”.
36. „<Hosszú küzdés keserve> sem nagy ár. –”
37. „Arczáa néztem, <óh> az angyal arcz”.
39. „Meg dermedt ajkamon <és a' beszéd>”.
40. „Nem bírtam <mást mint> fel sohajtani.”
42. „De bánatom<ból> is <még vigasz kél>.”.
44. „S ha meg tudná<[?] talán szenvednél>”.

Ömlengés*

- Lennék bár csillag, égi boltra tűzve
 S epedve néznék onnan nő le rád,
 Lennék bár fergeteg zokogva űzve
 Zárt ablakodnál a' vad éjszakát.
- 5 Lennék virág bár lakva a mezőket
 És gyöngye lépted ott hervasztna le
 Csak véled élni és meg halni érted
 Engedne engem a sorsnak kegye –
- 10 És még is inkább mint csillag szemekkel
 Virúltni lássam másnak bájídat
 Míg mint vihar sirok tépett kebellet
 Te másban leljed boldogságodat,

*,<Merengés> Ömlengés”.

1. „Lennék csillag <bár>, égi bolt<on [?]>”.
3. „Lennék <vihar [?] melly zajongva tölti>”.
5. „Lennék virág<a a hímes mezőnek>”.
6. „S <lépted alatt enyészne életem>”.
7. „Csak <közeledben élni és meghalni>”.
8. „<Engedne a' sors, drága hölgy nekem.>”
9. „S <inkább> még is <hogyan> csillag szemekkel”.
10. „Lássam másnak <virúltni> bájídat”.
11. „<Inkább mint hogy lelkem mint vihar sír>”.

15 És mint mezők virágát, észrevétlen
Mosolygó arczczal ölj tapodj agyon
Kebledtől messze megfagyott reményben
Legyek kopár szirt, és körül vadon.

20 Csak egyetlen tudat lengjen felettem,
Hogy lelked hölgy, felém, felém eped,
Hogy nélkülem istennek édenében
Is észre vennél egy üres helyet,

13. „<Inkább hogyesem mint a' mező virágát>”, majd: „És <észrevétlen> mint mezők virágát”.

14. „<Észrevétlenül> tapodj<ál> agyon”.

15. „<Távol kebledtől és reménytől távol>”.

20. A vers egy áthúzott versszakkal végződik:

„<S kínálja isten, országát cserébe

Ez álomért én el nem fogadom,

E gondolattal istenek üdvénél

Kedvesb' nekem a' kietlen vadon.>”

Hozzá

Ha néha illyes szót kockáztatok:
Hivebb barátod nincs mint én vagyok,
Kétes mosoly leng ajkadon – talán
Szokásos bóknak nézed azt csupán.
5 De nem, de nem, te szómat el hiszed,
Tudod, hogy aki ismer, az szeret.
Szived talán inkább attól remeg,
Hogy több barátságna mit érezek.
10 Azt kémeled ha néha mosolyogsz,
És az eredmény tán haragba hoz.
El szenvedem. – Kivánd és meghalok,
Vagy ami nehezebb még hallgatok,
Kivánjad és kerüllek tégedet,
14 Csak azt ne mond, hogy ne szeresselek.

2. „<Ha mondom nő,> barátod <hog> vagyok,”.

3. „<Kétségesen nézed mit mosolyog?>”

4. A korábbi sorkezdet olvashatatlan. Utána hat áthúzott sor:

„<Óh bár volnál nő árván elfeledt,

Kit a' világon senki nem szeret,

Óh bár volnál sorsodtól üldözött

S én volnék veled mindenek között,

Odadnám érted boldogságomat,

S te meg ismernéd hű barátodat.>

5. „De nem, de nem, te <azt nem is> hiszed,”.

6. „Tudod <te>, hogy ki ismer, az szeret.”

7. „Szived <, tudám> inkább attól remeg.”.

9. „Azt kémelel<i mosolygás arczodon>,” majd: „Azt kémeled <talán ha> mosolyogsz,”.

10. „S <tán> az eredmény <ram haragot von>.”

11. „<Szenvednem kell.> Kivánd és meghalok,”.

13. Az „és” helyén álló korábbi szó olvashatatlan.

Még egy szó hozzá

- Bocsásd meg nő, ha egy perczig hívé
Hogy boldoggá lehetnék általad,
Bocsásd meg, egy perczig ha feledém
A szigorú társas szabályokat.
- 5 A költő lelke olyan idegen,
Olly fájó e' mesterkélt föld felett,
Hogy olly rokon lelket, minő tiéd
Találni rajta szinte jól esett.
- 10 Feledtem hogy férjed van, és a' férj
Egész valódhoz tart igényt, jogot
S mint bánya rém nem érti bár becsét
Le zárja a' gazdag kincs halmokot.

1. „Bocsás<s> meg nő, ha egy perczig hívé”.

8. „Találni rajta <szűmnek> jól esett.”

10. „Egész valódhoz tart <jogot,> igényt”. Utána áthúzott sorok:

„<Ismérni vágy minden szívdobbanást,
Ismérni minden gerjedelmet, reményt>”.

12. Utána áthúzott versszak:

<S ha lelked egy sugárát hinted rám,

Ő ott van mint a' kincs ő szelleme,

Ki bár nem bírja fél fogni becsét

A kincsnek, mégis félve zárja le.>”

- 15 Feledtem, hogy nő s férfiú között
Nemesb viszonyt nem tűr el a világ
De balgaságát aki kaczagom
Ez egyszer nem tűröm rajtad ha rág
- 20 Inkább mint sem hogy üdvöt adj nekem
S rágalmazó nyelv vegye fel neved,
Inkább mintsem hogy lássak esni rád
Óh nő, egyetlen kétkedő szemet.
- Egy csók mézét ne szívjam síromig,
Forduljon ajkamról ki a' pohár,
Vessen ki a' költészet bája ott
Hol lelkem árván, elhagyatva jár

14. „Nem <hagy nemesb viszonyt felállni a'>”.

15. „<Világ de aljas nézőpontjából>”.

16. „<Indulva sárba vonja azt alá>”, majd: „<Nem tűrhetem most>” (be nem fejezett sortördék). Utána áthúzott versszak (tartalmilag ez az áthúzott rész folytatódik aztán a következő át nem húzott versszakban!):

„<És én, bár a világ bal nézetit>

<Tudád, hogy megvetem, hogy kaczagom,>

<Ez egyszer mégis nekik drága hölgy>

<Szűm üdvét áldozat gyanánt hozom.>”

17. „Inkább mint hogy üdvöt <szerezz> nekem”. (Az „Inkább” nyilván az áthúzott versszakban foglaltakra vonatkozik.) Az egész versszak mellett „1” számjegy áll, s fizikailag követi a következő versszakot. (A szerző két versszakot fölcserélt.)

19. „Inkább minthogy <pillantani> reád”. (A „reád” nincs áthúzva, jóllehet fölé van írva a végleges változat: „rád”).

20. „<Lássak csak> egyetlen két-<lő> szemet.”

21. „<Ne élvezzek egy csókot> síromig”. A versszak bal oldalán „2”-es számjegy, s fizikailag megelőzi az előző versszakot. (A szerző két versszakot fölcserélt.)

22. „Forduljon <ki> ajkamról a' pohár.”.

25 Isten veled nő – ládd nyugodt vagyok,
Nem látod hogy mosoly van ajkamon?
Szenvedjek én, de te ne tudd soha
Mi mély keblemben a' bú, fájdalom.

Higyj könnyelműnek rossznak higyj ha kell,
30 Hogy illy hamar feledni tudtalak,
Hidd hogy nem voltam hozzád érdemes,
'S keblem kirablott hangos pusztá lak,

Igy elválásod tőlem könnyű lesz,
Míg hogy ha tudnád milly kint szenvedek,
35 Tudnád hozzád mi érdemes vagyok,
36 Tán megsiratnának e szép szemek. –

27. „<Hadd tőrjek> én, de te ne <tudjad meg>”.
29. „Higyj könnyelműnek <inkább, rossznak higyj,>”.
32. „'S keblem <üres mint a kirablott> lak”.

A rab virágaihoz

Hogy ha jő a' tél, és azt hiszed már
Elfejtett tán az isten is,
S a halál tusában meg meredt szív
Semmit nem fél és semmit se' hisz,

5 Akkor jő kelet mosolygó lánya,
A tavasz tündére 's hoz vigaszt,
Börtönömnek néma üregében
Oh mi édes kéjjel érzem azt.

1. „Hogyha a' tél, <a halál mátkája>”. Utána három áthúzott sor, amelyekkel együtt az első variáns első versszakát alkotta:

„<Rémes kebléhez szoritja már>
<A természetet, és minden élet>
<Haldokolva végső percet vár>”.

2. „<Hogy ha azt hiszed már, elfelejté>” (eredetileg a második versszak első sorának első változata), majd: „<[?]> ta<lán> az isten is,” (eredetileg a második versszak második sorának első változata).

3. „<Küzdésében megfásult lelkünk már>” (eredetileg a második versszak harmadik sora).

4. „Semmit nem fél és semmit <nem> hisz.”.

7. „<S mentől pusztább a' völgy melyre szórja>”.

8. „<Annál hálásbban fogadja azt.>”

10 Őszi lombja voltam már a létnek
Kebléhez szorított a halál
S életet virágot hozva íme
Jött a nemtő s az te nő valál

15 Itten álltok kedves kis virágim
A szabdság 's napnak gyermeki,
Én is az vagyok 's együtt fogunk most
E börtönben búsan tengeni. –

20 Hatalom szó tart le zárva engem
S titeket mért sújta gyöngé nő –
Oh, amaz, hogy kínozzon gyötörjön,
S édes enyhet küldni tette ő. –

9. „<Búsan ültem néma börtönömben>”

10. „<Kebléhez szorított a halál>”. (Az áthozott sor fölötté változatlanul megismételve.)

11. „<Őszi lombként melly vég ragyogással>”.

12. „<Fagyos életfán csupán csak vár;>”. Alatta áthúzott versszak:

„<'S akkor jött el mint mosolygó tündér>

<A részvét, hozván virágokat,>

<Mellyekből egy egy szál mint a' puszta>

<Völgyre új élet bájt 's kedvet ad.>

13. „Itt álltok <előttem> kis virág<ok>”.

16. „E börtön<fál közt hanyatlani.>”.

17. Alatta áthúzott versszak:

„<Csak hogy engem hatalom zárt itt le,>

<'S gyöngéd kéz ítelt el titeket,>

<Az hogy [?] keserű [?]>

<[?]>”.

20. A versszak javításai rekonstruálhatatlanok.

Hoztok is ti enyhet szép virágim,
Illatoztok, 's meg haltok bele,
Mint a' lélek, melly másoknak élve
Nyugton tûr, akár mi végzete.

25 Óh ne sajnáljátok – hát a kertet
Melyben lepke s lágy szellő ölelt
S hogy nem ékesítitek színárral
A leg szebb és leg nemesb' kebelt?

30 Im! mint hogy ha tündér szó beszélne
Lombotokból én megértelek,
Tudjátok ti szentebb hivatás az
Mindezeknél mely van véletek.

35 Itten álltok, kedves kis virágim
És anyátok meg keres, a' nap,
Melegebben néz be börtönömbé,
'S mosolyán e' sziv is bóldogabb.

23. „Mint a' lélek, melly másoknak élve<n>”.

25. „Óh <virágim nem szánjátok é a'>”.

26. „<Kertet mellyben már le csókdosott>”.

27. „<Lágy szellő ölelt és kised méhe>”.

28. „<Kelyheitekből mézet lopott?>” Utána áthúzott versszak:

„<Nem szánjátok é hogy kurta léttek>

<Nem hervad viruló kebelen>

<Versenyezve bájjal 's csodálva,>

<Míg itt vesztek, árván, díztelen? –>

31. „<Mindezeknél> szentebb hivatás az”, majd: „<Értitek ti> szentebb hivatás az”.

32. „<Mit a' részvét adhat> véletek.”

33. „Itt álltok <előttem> kis virág<ok>”.

36. „'S mosolyán sziv is bóldogabb.”

Önmegtagadás

Nézz be, nézz be éltem csillagzatja,
Tőled jő minden mi jó, mi szép,
És előled bűn, vakság, enyészet
40 Meg rettenve gyászos éjbe lép.

Nézz be, nézz be, lelkem csillagzatja,
Hol te nem vagy, isten sincsen ott,
Csak virágimról ne csókoljad le,
Melly rajtok függ, azt a' harmatot.

45 E cseppen meg osztozunk virágim,
'S a' sugáron is megosztozunk,
Minden ez, de a' legkedvesebb is
Amit még az élettől birunk.

50 E kicsiny csep hoz hírt, hogy virág nem
Hervad árván, harmat életeti,
E kicsiny csepp hoz hírt, hogy keservünk
Harmatát szintúgy még meg leli.

A sugár meg nagyak vallja istent,
Sorsunkat felhő borítsa bár;
55 'S hogy ha éj van, ép mivel hogy éj van
56 Minden szív bizton hajnalra vár.

44. Utána áthúzott versszak:

„<Nem tudom hajnalnak könnye-é az,

Avagy a' részvétnak gyöngye tán?

Mіндеgy, az virág ez a' szív része

'S ez köztük a különbség csupán.>”

47. „<Ez minden,> de a' legkedvesebb is”.

49. „<Az a' csep hoz> hírt, hogy <a> virág <s>em”.

51. „<Az a' csep> hoz hírt, hogy <a' bánatnak>”.

52. „<Is vannak illy harmat cseppjei>.”

53. „A sugár meg <vallja: Nagy az isten>.”.

54. „<Ég mint nap, felhő> borítsa bár;”.

55. „'S hogy ha éj van, ép <azért mert> éj van”.

Ha csillag volnék isten trónja mellett
Mégis csak e porföldre szállanék
Itt nyílna nékem a boldogság benned
Minőt számomra mást nem ad az ég.

5 Ha éden kertének lennék virága
S rideg lakásod lenne pusztaság,
Vagy vélem jőne éden illatárja
Vagy hervadnék veled, mint sírvirág.

10 Körödbe helyezze végzetem szeszélye,
'S önakarát im száműzésbe visz,

12 Birásodért ki édenről letenne,
Nyugalmadért elhagy még téged is.

1. „Ha isten<nek> trón<jánál fénylő csillag>”. A versszak bal oldalán „1”-es számjegy; fizikailag ez a második versszak.

2. „<Lennék is, e por földre> szállanék”.

3. „Itt nyílna nékem <benned a' boldogság>”.

4. „Minőt számomra nem ad<hat> az ég.”

5. A versszak bal oldalán „2”-es számjegy; fizikailag ez az első versszak.

6. „<'S kietlen pusztát laknál drága nő>”.

7. „<El hagynám azt, hogy sorsodat megosztva>”, majd: „Vagy jőne <vélem> éden illatárja”.

8. „<Érjen balsors, vagy fedjen temető.>”

9. „Körödbe helyezte végzetem <játéka>”. A versszak bal oldalán „3”-as szám; fizikailag is ez a harmadik versszak.

11. „Birásodért éden<[?] el hagynék>”.

12. „Nyugalmadért <elhagylak> téged is.”, majd: „Nyugalmadért <im> elhagy téged is.”

Atlas

Miért biztad rám óh nő titkodat,
Mért vallottad meg nékem, hogy szeretsz,
Nagyon erősnek tartasz engemet,
Hogy vállaimra ilyen terhet vetsz.
5 Atlassá lettem, titkod a' világ,
Enyém csak súlya, élvezete nem,
De nyugodalmad szent világa az,
8 Ne félj. Szét nem töröm, tovább viszem.

7. „<De boldogságod szent világa az,>”, majd: „De <szűd törékeny> szent világa az.”.

8. „<Törékeny. Óh – ne félj, viszem, viszem.>”, majd: „<Tudom.> Ne félj. <Látod> tovább viszem.”

Egy nevelő

[I. változat]

Aki a' művészetek országát
Gazdagítja nemesen cselekszik,
'S önkezével alkotott füzére
Jutalomként halantékin díszlik.
5 Aki a' természetet szépíti
S keze alatt egy virágcsa nő fel,
Hálásan mosolyg rá a' természet,
S élend a' természet szellemével.
10 De ki emberkebleket képez ki
Az teremt mint isteneknek társa,
Lelke hat, míg létez művelődés
12 'S legszebb díja: embertársi hála.

Egy nevelő

[II. változat]

A művész ki alkot – s szépet hoz világra
Önmaga tesz füzért fényes homlokára
Azt ki a természet nemtőjét segíti
Áldását és báját szét osztani, mérni
5 A nemtő mosolygóbb arcza nézi végig
De ki embert képez, istenként cselekszik
Míg előre küzd az ember, lelke él hat.
8 S legszebb hála, amit egy fölemelt társ ad.

3. „<Aki> a természet <[?]> segíti”.
4. „<A világ [?]>”.
6. „<De ki embert képez társa isteneknek>”.
7. Fölötte áthúzott sorkezdet: „<Lelke hat mig>”.
8. „S legszebb <díja amit> egy fölemelt társ ad.”, majd: „<És legszebb> hála, mit egy fölemelt társ ad.”

MADÁCH KÉPREJTVÉNYÉNEK PISZKOZATA ÉS TISZTÁZATA

Mikszáth Kálmán megfejtése (a tisztázat alapján): „Sietek Nagysádhoz Heine költeményeit ezennel elszállítani. Kivánom, hogy oly mértékben megfeleljenek várakozásának, mint nekem kedvenceim. A második kötet Szilárd kisasszonynak nem való olvasmány. Míg személyesen tisztelkedhetem, hódolattal maradok alázatos szolgája Madách Imre A. Sztregován.”

A piszkozat fennmaradt Madách rajzai között (OSzK Kézirattára. Analekta 3847.), s Halász Gábor is azt közölte (Madách Imre összes művei Bp. 1942. II. 1209. l.). A tisztázatot először Mikszáth Kálmán közölte, majd Rudnay Józsefné és Szigethy Gyuláné a Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése (Bp. 1902.) 129. oldalán. (Eredeti hiányában ezt a közlést vettük át a jelen kiadába is.) Szintaktikailag is kicsit eltér a két „szöveg”; a „Nagysádhoz” és a „Heine költeményeit” fölcserélődött. Meglehet, nem a természetes nyelv, inkább a képi nyelv indokolta a cserét: a tisztázaton nem valami mást, hanem magát a Heine költeményeket „hoz”-za a „Nagysád”; a képi szintaxist realizáló jelsorozat tehát egyszerűsödött.

VERES PÁLNÉ KÉT BEFEJEZETLEN LEVÉLFOGALMAZVÁNYA

E két levélfogalmazvány csupán a már sokat említett Rudnay Józsefné és Szigethy Gyuláné által szerkesztett nagymonográfiában jelent meg a 130–135. oldalakon.

I.

E napokban olvastam a „Koszorú”-ban közzé tett székfoglaló beszédét.

Nincs alkalmam, hogy élőszóval nyilvánítsam Ön előtt fájdalmamat a fölött, hogy tudományos képzettségét, humorát éppen az emberiség elnyomott része ellen használta fel. Reám kicsiben azt a hatást tette, mint az amerikai háború, hol a déli tartományok a szegény feketéket felszabadítani nem akarják, ott pedig az alkotás ura – a férfi – is bele van értve, mert nem volna, ki oly olcsón végezné a nagy, fáradságos munkát és egyesek nem bírnának oly könnyű móddal dúsgazdagokká lenni. Tehát a meddig csak lehet, el kell nyomni az emberfajt, hogy dolgozzék, mint a barom; ezzé is alacsonyúl, mert minden alkalmat elvonnak szellemi fejlődésétől. Nem hagynak neki tért, hogy fáradságos tanulás árán boldogúlhasson. Olyan, mint a vakító, szemkápráztató aureol, mely önmagában fénylik, de minden, a mi kívülre esik, annál sötétebbnek látszik.

Sajnos volna, ha itt Magyarországon követőkre, hívőkre találna az, ki a nőnemet minden percet elfoglaló mechanikai munkára szeretné szorítani: minő a bolti kiszolgálás és röffel való mérés, hogy a férfi ereje annál inkább megmaradjon a szellemi foglalkozás számára; (csak a patikát véli férfiakkal elláttatni, hol talán mégis kissé a szellem is foglalatalkodik), hiszen az ember tudásvágya mindennek okát, hatását kutatni szereti.

Ön azt mondja: nem valami konvencionális megállapodás, de nemí viszonyai okozzák, hogy a nő a család alkotója, a házikör ösz-

szertartója. De éppen ezért, jogosan, a nő nevének kellene a családban öröklődnie. Maga a természet mily igazságosan kijelölte ezt; miért nem emeli fel ezen igazság mellett szavát? hogy megmutassa, hogy nemcsak önző, de igazságos is tud lenni.

Óh, de szép dolog, hogy mi férfiak adjuk a családnak a nevet! hogyan engedhetnök mi át ezt a kiváltságot a nőknek?

Reám értekezése azt a benyomást tette, mint az amerikai háború. Eszme-társulásnál fogva eszembe jut, Stove Harryetnek mily nagy része volt könyve által a rabszolgaság eltörlésében, de ezt Ön elfelejteni látszik, vagy készakarva hagyta említetlenül.

Engedelmet kérek az írótól, de nekem még némi ellenmondás tűnt fel, mit szó nélkül nem hagyhatok, mert segít a felállított tézist megcáfolni. Ő óvja a férfiakat, hogy ne túlozzák a hódolatot a nő irányában, mint a romantika korában tették, de mindennek daczára a nő képét ekkép festi előnkbe: „a nő alárendelt, testi és lelki ereje védelmet, ápolást keres, s az erősebb férfi lelkében ép oly érzéseket költ, mint az elhagyott gyermek, a hervadó virág, a megdermedt madár”. Tehát szájalmat és nem tiszteletet ébreszt.

II.

A koszoruban közlé tett Madách Imre székfoglaló beszédét olvastam. – Ha ezen értekezőlet nem csupán humorisztikus, de tudományos észleleten alapuló valóságos igazságot akar felmutatni: ez ellen tiltakoznunk és mint valótlant vissza utasítanunk kell. Madách azt mondja: „A nő korább[an] fejlődik, de teljes férfiúi érettségre soha sem jut, könnyebben tanul és felfog, de teremtő geniusa hiával az ember irány adó szellemei közzé nem emelkedik; soha a művészetet és tudományt lényegesen előre nem vitte. E czáfolatlan tényt nem tulajdoníthatjuk ellenkező irányú nevelésnek.” – Madách szerint tehát a nő, ha szellemi fejlődését másképen intéznék és ha szabadon tanulhatna, soha a férfiakat útolnem érhetné, mert már a természet kevesebb szellemi tehetséggel ruházta fel. – De e nézettel Madách a következő tételben máris ellentétbe jő önmagával: „Ha pedig olykor fellobban

egy oly meteor, s oly nő születik, ki magas szellemtől ihletve túlemelkedik neme korlátain, az minden okoskodásunk daczára egyenlővé tendi magát a férfiúval, és tegye is, hisz elég drágán meg vásárolta e helyt, mert érte bizonytal nem mind azon előnyeiről lemondott, mik ezen irányban tették volna ragyogóbbá és talán boldoggá.” Mily gúnyos káröröm és bevallás, hogy inkább egész más nem abszolút tehetség hiány, de egész más irányban fejlesztett tevékenysége hiányos a tudományos műveltségének oka. –

Én tehát azt tartom: „Übung macht den Meister” ez pedig nem csak a tehnikai ügyességről áll, de szellemi fejlődésünkről is, mert a ki tanul, sokat gondolkodik, észlel, hasonlatokat, kísérleteket tesz, tudományos voltát igen fejleszti, vagy művészeti téren szép eredményre jut; de a ki naphosszant kapál, arat, szánt vagy más materialis dolognak emészti minden idejét, tanulásra önművelődésre bizony igen kevés percze marad: csak; az sem a tudományt sem a művészetet lényegesen előre nem fogja vinni soha, ha mindjárt férfiú e lény és nem nő. – De már most nézzük kissé körül a két nem szellemi fejlődésénél szokásos eljárást, és húzzunk párhuzamot. A nő 15 vagy legfeljebb 16 éves korig tanul némely gyakorlati tudományt igen kedvező körülmény közt, ha tudniillik az anya és apa tudományt kedvelő és nem dörög mindig közbe az apa: Nem akarok én lányból Professort nevelni, egy>. Aesztetikát, egy keveset a költészetből, Physikát igen keveset, a Chémia- és Astronomiából csak épen annyit, hogy ebből egy piczi fogalma legyen mit tartalmaznak e tudományok, ezt is csak igen kedvező körülmények közt és igen kivételesen, csak ahol az anya és apa tudományt kedvelők és nem dörög az apa közbe: „Nem akarok lányomból Professort nevelni”. 16 éves korában a tanulástól elvonatják, társaságba viszik, (ott a férfi csak a szépet és izléselesen öltöztetett ki; ez a lányt figyelmezteti arra, hogy mert ruhája nem volt oly szép, mint a másé, nem tetszett; kell ebből szebbet, divatosabbat alakítani, ez sok időt vesz igénybe, mily boldog ebben is a férfi, hogy a bevett szokás nem kényszeríti oly tarkán és változatosan öltözködni, mint a nőt. Mily gyakorta már 18 éves korban, sőt gyakran még korábban férjhez megy. A házvezetés fiatal vállaira nehezedik; a jó nőnek, ki házanépét, férjét boldogítani kívánja, minden figyelmét a jó háztartásra kell fordítania (ez sok időt vesz igénybe, hogy minden jólrendezve legyen, ebben ügyességet kell magának szereznie; azután a gyermek szobájában a kisded jó ápolására kell egész nap figyelnie, később egész naphosszant gyermekies beszédöket hallani [még]pedig figyelmét lekötve, mert ez szent

kötelessége, mert korán kell az ember lelkét fejleszteni, hogy elne korcsosuljon, az anya tehát legnagyobb kincsét az időt hozza önművelődésétől áldozatul gyermekeinek és háznépének áldozatul. De ha nem megy is ily korán férjhez, fiatal korban legkevésbé izlik a fáradságos tanulás; de nincs is mi őt erre buzdítsa nem int neki babér koszorú arany jutalom, sem a lehetőség magának állást kivívni; hogy jólétet vagyont szerez[hessen,] politikai ügyvédi papi tanári állás által, hivatali jólétet magának, hisz a politikai és komolyabb tudományos térről ezer éves szokás- és a férfiak által tökéletesen le van szorítva. Nincs oly köre, hol tanulás a eredményéről felfedezéseiről rokkon lelkűekkel xxxkedélyesen társalozhatna; hol költészeti kísérleteit bemutathatná és kölcsönösen bátorítva, elismerve, dicsőítve lenne. Éppen ellenkezőleg, gúnyolnák azon leányt, ki óráit tudományos kísérleteknek szentelné; nem mondja-e beszédében Ön is: „drágán megvásárolta e helyet”. Ha pedig sóvárgó lelke szeretne tiszta fogalmat szerezni egyről-másról, s felvilágosítást kér a férfiaktól, – ha ez mindjárt férje volna is – untatva, alig méltatják őt némi felvilágosításra: hisz ezt asszonynak tudni felesleges.

A férfi 22 éves koráig tanul; ha hajlama van a tudományt tovább fejleszteni, ott áll előtte minden akadémia, minden könyvtár, tudóstársaságok, elmehet más országba, fölkeresheti a tudósokat, és pedig minden szakból külön, a tudományos téren minden új felfedezést szívesen közölnek vele; megnézhet mindent, összehasonlításokat tehet, gondolkozhatik mind e felett, hisz ezért csak dicsérik, buzdítják, jutalmazzák. Valóban csudálom, hogy mindezen előnyök mellett a tudományosan művelt férfi aránylag oly kevés; és a ki azután mégis azaz lesz, magát egészen más lénynek, félistennek képzei. Mily más-kép van az a nőnél, mennyi eldöntéssel kellene küzdenie, melyekkel a férfiak az ő neme iránt el vannak telve; és magában is milyen kételyei támadnak, vajjon joga van-e önfeláldozásra alkotott életét, szabad idejét, ha mindjárt sokkal csillogóbban is, önzően önmaga számára használnia?

Igaz tehát, hogy ezeréves szokás és férfiak által alkotott törvény a nőket minden politikai és tudományos, komolyabb térről leszorítja és látja saját maga is, hogy szabadsága igen szűk korlátok közé van szorítva; hogy a nő folytonos aprólékos gondokkal van terhelve, ha kötelességének megfelelni akar és hogy tehát a világ menetében semmi része nincs s hogy a tudományt és művészetet előre nem vitte. Én tehát elismerem, hogy tudományos eredményeket nem hoztunk létre, de legyünk igazságosak, ennek oka csupán a szellemi fejlődésünk körüli egészen különböző eljárásban rejlik.

De tökéletesen hiszem, hogy ha alkalom nyílnék is a nő számára a világ menetében, elrendezésében, vagy a tudományos babérokért a férfival versenyezhetnie, ő önkényt lemondana arról, nem mintha a szellemi tehetség hiányoznék nála, hanem mert egyik félnek kell idejét a gyarló életben az aprólékos élet gondjainak szentelnie, a tehetetlen gyermekeknek, kik örökös gondozást kívánnak, pedig a kis gyermekek gondozása az ember életének éppen abba az időszakába esik, midőn a szellemi fejlődésre leginkább képes lenne. Volna, igaz, néhány, a ki revoltálna, de jó nő önként, *szeretetből* hozza áldozatul a gyarló emberiségnek idejét és szabadságát. Fájdalom, éppen a szereptől így szól a székfoglaló: „Nem mutathat életében mást fel, mint szeretetet.”

Talán sikerült bizonyítanom, hogy a nők szellemi fejlesztése körüli szokásos eljárás és, fájdalom, e gyarló életben szükséges aprólékos bár, de sok időt és figyelmet lekötő foglalkozás időt, tért nem enged neki, hogy erejét tudományos kísérletekben a férfival egyenlő fokra emelje, de nem hogy egyenlő viszonyok között a nő a férfi szellemi magas polcát el nem érhetné. És jól mondja a székfoglaló: „Jogban egyenlő legyen a nő a férfival, tiszteletben álljon felette.” Mert a nő fáradhatatlan az önmegtágadásban, nyugalomát, idejét, nappalát áldozza, hogy házának, férjének, gyermekeinek gondját viselhesse, ez által az emberiségnek nagy szolgálatot tesz, mert vigyáz, hogy a gyermek el ne korcsosodjék és szellemét további fejlesztésre előkészíti. Úgy látszik, hogy Ön a fent említett mondattal öntudatosan meghajol a nő előtt, mert ha az elénkbe festett nő képe valóság, igaz volna, ki a férfival *egyenlő* szellemi fejlődésre *egyenlő*

viszonyok között sem képes; érzékibb, hiúbb, kitartása nincs: nagyobb tiszteletre éppen nem méltó. Pedig éppen Ön az, ki a férfit inti és óvja, hogy a nő túlságosan ne emelje maga fölé. Ha az egész értekezésen végignézünk, éppen azt, hogy a nő szellemi fejlődése nem a nevelés körüli eljárástól függ, veres fonalként – mint Széchenyi mondja – önmaga czáfolgatja, mert bebizonyítja, hogy hol a nők kissé több szabadságot adtak...